

תגובתם של המשוררים הלאומיים למלחמת העולם השנייה ולשואה

יואב איתמר¹

שְׁנַתִּים לְפָנַי הַחֲרָבֶן / לֹא קָרָאוּ לְחֲרָבֶן חֲרָבֶן; / שְׁנַתִּים לְפָנַי
הַשּׁוֹאָה / לֹא הָיָה לָהּ שֵׁם. //
מֵה הֵיטָה הַמֶּלֶה חֲרָבֶן / שְׁנַתִּים לְפָנַי הַחֲרָבֶן? / מֶלֶה לְתֹאֵר דָּבָר
לֹא טוֹב, / שֶׁהֲלֹאִי לֹא יָבֹוא. //
מֵה הֵיטָה הַמֶּלֶה שּׁוֹאָה / שְׁנַתִּים לְפָנַי הַשּׁוֹאָה? / הִיא הֵיטָה מֶלֶה
לְרַעַשׂ גְּדוֹל, / מִשָּׁהוּ עִם הַמֶּלֶה. //²

מבוא

במחצית הראשונה של המאה העשרים נהנתה השירה ממעמד רם ופופולרי ושימשה מכשיר לתגובה בזמן אמת לאירועים אקטואליים. במאמר זה אבדוק כיצד התמודדו שני משוררים חשובים, שיצרו בארץ בשנים שקדמו למלחמת העולם, בזמן המלחמה ולאחר שנודעו תוצאותיה, עם האירועים שהותירו את רישומם על העולם כולו ועל העם היהודי בפרט.

- 1 ברצוני להודות לטוביה פרילינג, לעוזי שביט, לעופר שיף, לחמוטל צמיר, למיכאל קוגן ולשושנה איתמר שקראו טיוטות שונות של המאמר בתהליך התגבשותו והעירו את הערותיהם. האחריות לנוסח הסופי היא שלי בלבד.
- 2 מ' ויזלטיר, 'מלים', קח, ספרי סימן קריאה, תל אביב 1977, עמ' 82.

בהקדמה לאסופה *Literary Responses to Mass Violence* ג'יין אליסון הייל (Hale) מעלה את השאלות הבאות בנוגע לשירה ועדויות ניצולים מאסון של אלימות מרובה:³

* מהו תפקיד המשורר בתגובה לעדות?⁴

* מהי מערכת היחסים בין שירה לאבל?

* איך שירה ואבל משתלבים עם הזדהות?

את השאלות הללו אבחן במאמרי באמצעות מקרה מבחן: תגובת המשוררים הלאומיים לשואה ולמלחמת העולם השנייה באירופה בימי מלחמת העולם השנייה. רבים טוענים שהשניים הראויים לתואר 'משורר לאומי' הם נתן אלתרמן ואורי צבי גרינברג (להלן: אצ"ג). משורר לאומי בעיניי הוא מי שלמשך תקופה מסוימת, אם ארוכה (כמו במקרה של אלתרמן) ואם קצרה (כמו במקרה של אצ"ג), השפיעו על תודעת העם, ליוו תקופות היסטוריות קשות, והיו קול המבטא את רגשות העם ואת תחושותיו. אוכיח נקודה זאת בהמשך עבודתי.⁵ שניהם נולדו בגולה, והכתיבה של שניהם מושפעת אפנות של סגנונות כתיבה וזרמים ספרותיים ששררו באירופה

- H. J. Alison, 'Literary and Testimony', in: T. Daniel & S. Fuks-Fried (eds.), *Literary Responses to Mass Violence*, Brandeis University, Waltham, Mass. 2004, pp. 15-16 3
- הייל לא טרחה להגדיר את מונחי היסוד שהשתמשה בהם, ולכן אעשה זאת אני כאן, בהתאם לנקודת המבט שלי ולאופן שיבואו בעבודה. 4
- בקביעה זו בנוגע לאצ"ג ולאלתרמן הסתמכתי על פרשנותם של ד' מירון, אקדמות לאצ"ג, מוסד ביאליק, ירושלים, 2002, עמ' 155 ולהלן: מירון, אקדמות; של זיוה שמיר, תבת הזמרה חוזרת, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2005, עמ' 11-16 — המציגה את אלתרמן כ'משורר לאומי' מדרגם חדש; ושל ד' לאור, 'אלתרמן כמשורר פוליטי', השופר והחרב, הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1983, עמ' 9-10. אמנם לאור מדבר במסתו על שירי 'הטור השביעי', אולם כמו שאדגים בעבודתי, לשירי 'שמחת עניים' הייתה חשיבות אקטואלית גדולה לא פחות משיריו האקטואליים, הן ביחס החברה הישראלית כלפיהם והן ביחס ניצולי השואה. אין זה המקום לנהל דיון מורכב בקביעה זו, שוודאי יש החולקים עליה מסיבות פוליטיות ואמנותיות. אציין רק שם אחד של מתנגד למירון בסוגיה זו — חנן חבר. ראו: ח' חבר, מולדת המוות יפה, עם עובד, תל אביב 2004 ולהלן: חבר, מולדת המוות יפה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, אך יש ביניהם הבדלים רבים: אלתרמן סימבוליסט ואצ"ג אקספרסיוניסט;⁶ אלתרמן חלק מחבורה של משוררים וראש וראשון לחבורת 'מחברות לספרות',⁷ ואצ"ג זאב בודד הניצב 'כנגד תשעים ותשעה' כשם המניפסט שפרסם בשנותיו הראשונות בארץ; אלתרמן כתב בזמן אמת את מרבית שיריו הקשורים למלחמה והתייחס לגבורה ולסבל, ואצ"ג כתב מעט שירים בזמן אמת והתעמק בעיקר בנקמה ובאבל; אלתרמן היה אהוד בעיקר על תומכי מפלגות השמאל, ואצ"ג הסתכסך עמם ונאהד בעיקר על ידי הרוויזיוניסטים. אולם בנקודה מסוימת בהיסטוריה, באמצע שנות הארבעים של המאה העשרים, קרא הציבור בשקיקה את שיריהם של השניים. עד אז דבר השירה העיקרי שקראו היה 'הטור השביעי' של אלתרמן בדבר ושירו הדו-שבועי או התלת-שבועי של אצ"ג בהארץ.

יש הטוענים כי לאחר שהסתכסך אצ"ג עם המחנה השמאלי של הציבור בארץ בעקבות תגובתו לפרעות 1929 ו-1936, הוא שב ונכנס אל לב הקונצנזוס בזכות מעשה שעשה נתן אלתרמן כדי לגונן עליו,⁸ ואין ספק גם שאלתרמן הכיר את שירתו המוקדמת של אצ"ג.⁹ עיון מעמיק ביצירותיהם של שני המשוררים ובחינת תגובות הקהל ליצירתם על כל גווניה (ובנוגע לאלתרמן מדובר הן ביצירה אקטואלית, הן ביצירה תאטרלית והן ביצירה

6 'סימבוליזם' – 'צורה שירית המבטאת באופן סמלי ומלאכותי את חיי הנפש וההתרחשויות בעולם', מתוך: א' אבן שושן, אברהם, 'סימבוליזם', המילון החדש, כרך ב, קריית ספר, ירושלים 1979, עמ' 914 ולהלן אבן שושן, המילון החדש; 'אקספרסיוניזם' – 'זרם באומנות ובספרות שעיקרו ביטוי, הבעה, האקספרסיוניזם חותר אל מהות הרבים, נוהג חירות לגבי הטבע, איננו מתאר בדיוק את מראותיו אלא שואף לגילוי אורו הפנימי', אבן שושן, המילון החדש, כרך א, עמ' 77.

7 קבוצה שהתאגדה סביב כתב העת של ישראל זמורה מחברות לספרות וכללה משוררים מכל הקשת הפוליטית, להבדיל מקבוצה בהנהגת שלונסקי, שהיה לה צביון פוליטי שמאלני יותר וחבריה פרסמו את יצירותיהם בגלגוליו המוקדמים של עיתון על המשמר.

8 אלתרמן איים על כתבי העת שתקפו את אצ"ג שלא יפרסם בהם אם ימשיכו בהתקפותיהם. לפרטים: מירון, אקדמות, עמ' 154.

9 ה' ברזל, שירת ארץ ישראל – שלונסקי, אלתרמן, גולדברג, ספריית פועלים, תל אביב 2001, עמ' 557.

פואטית) יאפשרו לנו לתפוס את הספקטרום השלם של הלך הרוח ביישוב בימי מלחמת העולם השנייה.

מטרות מאמר זה להוכיח:

א. שביצירותיהם של השניים נמצא עיבוד היסטורי של העדויות אשר הגיעו ליישוב על מצב היהודים באירופה. לימים היו ליצירות אלה שימושים קולקטיביים. עדות יכולה להיות עדות ישירה של ניצול שואה, שהמשוררים נחשפו אליה ישירות או בעקיפין, או עדות עקיפה כמו ידיעה חדשותית, כגון במקרה של שירה שנוצרה לפני 1945. מרבית שירי אלתרמן בטורו 'רגעים' וב'טור השביעי', מבוססים על ידיעות כאלה.

ב. שביצירותיהם של השניים שימשו ביטוי של האבל ועוררו הזדהות – משמע הסכמה עם ההרגשה המדויקת שהציגו המשוררים.

ג. המשורר הלאומי יכתוב על נושאים החשובים לעם בכללותו, ויעדיף אותם מנושאים החשובים למחנהו הפוליטי.

ד. להראות מה עיצב את תודעת הציבור בשנות השואה ולאחר מכן.

מפאת קוצר היריעה אוכל להציע רק בסיס לעבודת מחקר מקפת על כתיבתם של אלתרמן ואצ"ג. אגע בקובצי השירים הרלוונטיים שלהם, ואביא דוגמאות אחדות כדי לתמוך בטיעוניי. לא נעשו כמעט ניסיונות לבחון את שירתו של אלתרמן כמכלול, ולטעמי, הניסיונות שנעשו לא התמקדו מספיק בממד ההיסטורי והתרבותי של היצירה. יש לציין את חיבוריהם של כנעני, ברזל וחבר, אלא שפרשנותו של ברזל אינה מעמיקה דיה לטעמי, ואילו פרשנותו של חבר כופה את האידאולוגיה הפוסט-לאומית על יצירתו של אלתרמן ואיננה נתמכת על ידי יצירתו האקטואלית. מרדכי שלו ניסה לתת פרשנות היסטורית לספר שמחת עניים. הוא טוען כי למעשה ספר זה הוא מאבק בין היהדות האורתודוקסית לצינות. פרשנות זו, אף שמבחינה ספרותית יש לה מה לתרום, איננה מקובלת עליי כי אי-אפשר למצוא לה סימוכין של ממש בשירי הזמר ובשירים האקטואליים של אלתרמן.¹⁰ פרשנותי מושפעת בעיקר ממחקריו של עוזי שביט ביצירתו של אלתרמן.

10 מ' שלו, 'מי מפחד משמחת עניים?', בתוך: ע' אלון ו' בן אהרון (עורכים), נתן אלתרמן – שמחת עניים – מסכת, הקיבוץ המאוחד, קיבוץ דליה ותל אביב, תשס"ב, עמ' 34 [להלן: אלתרמן, שמחת עניים – מסכת].

1. אלטרמן ופרוץ מלחמת העולם השנייה

נתן אלטרמן נולד בוורשה בשנת 1910. הוא עלה לארץ בהיותו בן חמש עשרה, והתיישב עם משפחתו בתל אביב. עם תום לימודיו נסע לנאנסי שבצרפת ללמוד חקלאות, והושפע מן השירה הצרפתית הסימבולסטית. הוא חזר לארץ בראשית שנות השלושים של המאה העשרים והתקבל לעבודה בעיתון דבר, ומאוחר יותר בעיתון הארץ בתור אחראי מערכת ומתרגם.¹¹ אלטרמן השתלב בחיים הספרותיים בארץ, והוציא לאור בשנת 1938 את הספר כוכבים בחוץ; זה היה פריצת דרך בשירה והציב אותו בראש זרם הסימבוליסטים בארץ,¹² עם אברהם שלונסקי.¹³ בו בזמן הוא החל לכתוב טור בעיתון. בתחילה היה הטור מקומי ופטריוטי מאוד,¹⁴

11 ח' תורן, 'אלטרמן, נתן', בתוך: י' קלוזנר וב"צ נתניהו (עורכים), האנציקלופדיה העברית, חברה להוצאת אנציקלופדיות, ירושלים ותל אביב תשי"ג, כרך ג, עמ' 846-847.

12 'סימבוליזם – סימליות או סימלנות; תנועה בספרות ובאמנות, שנולדה ופרחה בסוף המאה הי"ט בעקבות משבר הריאליזם והגיעה לשיאה האפי בין שתי מלחמות העולם. הרעיון המנחה של הסימבוליזם הוא שביסוד כל יצירה אנושית נעוץ הסמל, כלומר – משהו המייצג משהו אחר, אמיתי ויפה יותר. אין העולם נתפס אלא באמצעות סמלים. על פי רעיון זה חיברו יצירות שהכל בהן סמלי, רמזני, מופשט: הלשון, הדמויות, הרקע, המימצב, התכונות, האירועים. כהשקפת עולם אין הסימבוליזם מותיר כמעט דבר מחוץ לסמל, למיסתורין ולסוד. כמו הסוריאליסטים והאכספרסיוניסטים מסתמכים אף הסימבוליסטים על טכניקת החלום כמקור ליצירת סמלים ומשאלו סמויות לפריצת גבולות הראציונליזם. גם הם מרדו בכבלי הצורנות הקלאסית, בחרזו ובמשקל, כדי לשפר את המקצב הפנימי ואת המצלול הטבעי', מתוך: א"א ריבלין, מונחון לספרות, ספריית פועלים, תל אביב 1978, עמ' 45.

13 ח' חבר, פתאום מראה המלחמה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2001, עמ' 9 [להלן: חבר, פתאום]. המבוא לספרו של חנן חבר נותן סיכום מעניין ומדויק על אודות הסימבוליסטים והישגיהם.

14 ראו למשל את רשימת הטורים 'סקיצות תל-אביביות' ו'נקודת השקפה' בתוך: מ' דורמן (עורך), מחברות אלטרמן, הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשל"ז, עמ' 258-261. וכן: מ' נאור, 'המשורר והשואה', בתוך: מ' נאור וד' פורת (עורכים), העיתונות היהודית בארץ ישראל נוכח השואה, משרד הביטחון, תל אביב 2002, עמ' 247 [להלן: נאור ופורת, עיתונות].

ובהדרגה הוא היה לטור שאלתרמן הגיב בו על מאורעות מחוץ-לארץ, והפופולריות שלו הלכה וגברה. שירים אלה עשו את אלתרמן אדם פוליטי ומעורב.

שביט טוען כי אפשר למצוא עקבות לרקע הרעיוני שהוליד את היצירות האנטי-פשיסטיות של אלתרמן עוד בספרו הראשון וכן במאמר 'עולם והיפוכו'¹⁵, אשר קורא להתפכחות מהאשליה אשר ניסה ליצור צ'מברלין, שמדיניות ה'פיוס' תביא לשלום. לדעת שביט, זהו 'בסיס פואטי ואידאי מרכזי לארבע יצירות גדולות שהחל אלתרמן לכתוב, פחות או יותר באותו זמן, בשנים 1939-1941, שהן אולי שנות השיא של יצירתו'. וכך כתב נתן אלתרמן במאמר:

מיהו שאמר כי הדמוקרטיה איבדה את תרועת ההמון והנערים, משום שאין בה אותו מס מגרה, שבלעדיו גוברת עצלותו ושגרתו של משטר אפילו על יצר ההתגוננות? [...] ככילי רובץ על דינריו, שמעה הדמוק רטיה את המולת הסיסמאות הבוקעות מאגפיה. האימה שאחזה בה עכשיו היא אימתו של הארפאגון הנבהל מן הבדידות ומרעיש בזהבו.¹⁶

אלתרמן מגיש במאמר זה ניתוח מנקודת מבט של היצירה הסימבוליסטית של מצב העולם כמו שהוא ראה אותו. הוא מדבר על חולשת הדמוקרטיה, המדומות לדמות נלעגת במחזה של מולייר, שמחליפה את ערכיה בזהב. לדעת אלתרמן, הכישלון הזה הוא לא כישלון של שיטת שלטון אחת מול שיטת שלטון אחרת אלא הוא כישלון ערכי. ערכי הציביליזציה המערבית כשלו אל מול הטוטליטריזם. אלתרמן מכוון במאמר לדעת הוגים גדולים ממנו כמו ברק, סונטג ובנימין, ומדבר על סוד הקסם של הפשיזם על משיכתו לא רק במדינות שהוא משמש בהן צורת שלטון, אלא אף שגם אנחנו איננו משוחררים ממנו. בסופו של המאמר אלתרמן מגיע למסקנה הבאה:

15 ע' שביט, שירה מול טוטליטריות, אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, חיפה ותל אביב 2003, עמ' 11-19 [להלן: שביט, שירה].

16 נ' אלתרמן, 'עולם והיפוכו', במעגל, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"א, עמ' 33. במקור התפרסם המאמר בכתב העת טורים כ-30 במרס 1939.

מול פני העולם קם עכשיו אויב בן גזע שאינו שלו. גזע שאינו אנושי. יש להשליט את ההכרה כי המלחמה התלויה עכשיו באוויר [...] אינה רק מלחמה בין שני משטרים. אם ימשכו הדברים כמו שהם כיום, צפויה לאנושות [...] מלחמה אחרת. אחד מקרבותיו העצומים והקדמוניים של הטבע. מלחמה בין שתי משפחות של בעלי חיים לשליטה על הכדור.

לדברי שביט, יש כאן בסיס לגיוס מחדש של החברה ההומניסטית מול אויביה, 'של האנושי מול הבלתי אנושי'.¹⁷ מעניין שאלתרמן אינו מזכיר כלל במאמר את הנושא היהודי. ייתכן שראה בו חלק מן הציביליזציה המערבית. מנקודת מבטי, אלטרמן הוא לא רק משורר או הוגה דעות או מחזאי, הוא יוצר רב-תחומי, ומכאן הוא איש תרבות; מן הראשונים שראו במלחמת העולם השנייה גם מאבק בין הומניזם לסוציאליזם ובין דמוקרטיה לפשיזם.¹⁸

2. האם לכתוב שירי מלחמה?

ב-8 בספטמבר 1939 פורסם בעיתון השומר הצעיר מאמר של לאה גולדברג, והוא היה ראשית הפולמוס שעתיד להסעיר את החבורה הספרותית אשר הקיפה את העיתון. במאמר 'על אותו הנושא עצמו' הציגה את עמדתה בנוגע לשאלה אם לכתוב שירי מלחמה. במאמר שללה לאה גולדברג את עצם כתיבת שירי המלחמה והצהירה כי תכתוב רק שירי אהבה. בעיניה לא נכתב מעולם שיר מלחמה טוב, וזוהי חובתו של המשורר לכתוב שירי אהבה בזמן המלחמה: 'לא רק היתר הוא למשורר לכתוב בימי המלחמה שיר אהבה אלא הכרח, משום שגם בימי המלחמה רב ערכה של האהבה מערך הרצח' [ההדגשה במקור].¹⁹ הייתה זו עמדה סימבוליסטית מובהקת, אבל היא כבר לא התאימה לדעה שגיבש נתן אלטרמן בעת ההיא. תגובתו של אלטרמן התפרסמה זמן קצר לאחר מכן:

17 שביט, שירה, עמ' 19.

18 חבר, פתאום, עמ' 31.

19 ל' גולדברג, 'על אותו הנושא עצמו', השומר הצעיר, 34-35 (8 בספטמבר 1939), עמ' 9-10.

אבל הלוא יתכן, יתכן מאוד שבימינו יכתבו ככל זאת שירי מלחמה פשוטם כמשמעם ודווקא לא 'תוצרת' [...] חובתו של המשורר, כל ימות השנה, היא לכתוב ספרות טובה, וזו חובתו גם עכשיו, אם יוכל לכתוב. ורק ספרות כזאת.²⁰

ניכר כי אלתרמן עמד בדיבורו. שלונסקי חתם את הפולמוס בראשית חודש נובמבר במאמרו 'פיקוח נפש', המציג דרך שלישית – במאמרו טען כי 'אסור לומר שירה לעת כזאת! כשם שאסור לנגן בביתו של אבל, כשם שאסור להדליק אור בעיר נצורה כי צו ההתגוננות הוא: ההאפלה [ההדגשה במקור]'.²¹ שלונסקי יצר הפרדה בין סוגי השירים שמותר לכתוב ובין סוגי השירים שאסור לכתוב. שירי לכת ומרשים לעידוד, שיכולים לסייע לניצחון במלחמה – כן. שירים 'בלתי שימושיים' – לא. 'כי ככל שהשיר טוב יותר, מנופה ומוגבה יותר – כושר תעמולתו נפחת ותחום השפעתו מצטמצם'. שלונסקי עמד בדיבורו. לעומת הקצב האינטנסיבי של כתיבתו לפני המלחמה (1930 – באלה הימים, 1934 – אבני בוהו, 1938 – שירי המפולת והפיוס), לא הוציא שום ספר חדש עד 1947, למעט אנתולוגיות ותרגומים. בספר מ-1947 (על מלאת) היו שישה עשר שירים בלבד שכתב בזמן המלחמה. אלתרמן כתב באותה עת את שמחת עניים (1941) ואת שירי מכות מצרים (1944), מלבד שני מחזורי שירה חשובים: שירים על רעות הרוח והמחצית הראשונה של 'שיר עשרה אחים' ('שיר ארבעה אחים' בשישה פרקי שירה ושיר חמישי – מלבד שירי ארבעה אחים – בניסן – שתי אנתולוגיות בעריכתו של שלונסקי בספריית פועלים), מלבד כתיבה רצופה של 'שירי העת והעיתון' בהארץ

20 נ' אלתרמן, 'מכתב על אותו נושא', השומר הצעיר, 36, 22 בספטמבר 1939, עמ' 9-10, יצוין כי אינני מקבל את קריאתו של חנן חבר, שמותח כאן ביקורת על אלתרמן בשל גילוי פטרונות לעומת גולדברג, וניסיון להילחם בניסיונות חתרנות של גולדברג תחת האסכולה הסימבוליסטית. בעיניי, קריאתו מורכבת מדי, שלא לצורך. השאלה עקרונית היא – האם שירי מלחמה יכולים להיות טובים, כן או לא? לאה גולדברג אומרת – שירי מלחמה אינם לגיטימיים, נתן אלתרמן אומר שהכול לגיטימי. בעיניי, עמדתו של אלתרמן מתאימה לרוח התקופה יותר מזו של לאה גולדברג, ועובדת השתתפותה בשישה פרקי שירה אומרת דרשני. את דבריו של חבר ראו בתוך: חבר, פתאום, עמ' 16-19.

21 א' שלונסקי, 'פיקוח נפש', השומר הצעיר, 41-42, 27 באוקטובר 1939, עמ' 11-12.

ובדבר וכתובת שירים ופזמונים למטאטא.²² הייתה זו התקופה הפורייה והאינטנסיבית ביותר בכתיבתו של אלתרמן.

היות שהיה ראש וראשון לכותבי האסכולה הסימבוליסטית, ששלטה בארץ בעת ההיא, ובשל דממתם של כותבים כמו שלונסקי ואצ"ג, יש חשיבות יתר לדבריו, שנאמרו במשנה תוקף. עתה אתפנה לעקוב בקפדנות אחר גלגולי דעותיו של אלתרמן בתקופת המלחמה, כמו שבאו לידי ביטוי בקובצי שירתו, בסדר כרונולוגי:

3. שירי 'רגעים'

כמו שכבר צוין, 'רגעים' היה הביטוי האקטואלי הישיר של אלתרמן בין 1934 ל-1943. אם כן, מתוך מכלול זה אתמקד בטורים שכתב מ-1938. בטורים אלה כבר אפשר לראות שאלתרמן תובע מן המדינות הדמוקרטיות מעט יותר אומץ לב ושינוי במחשבה. כך למשל כתב אלתרמן על הדיון בשאלת הפליטים בוועידת אויאן ביולי 1938:

[...] גם בְּזַעַק שְׁאֵלֶת־הַפְּלִיטִים בְּמִצּוֹלָה / לֹא עֲצַם הָעוֹלָם עֵינָיו לְמוֹלָה. / לֹא! שְׁלוֹשִׁים מְדִינֹת מְשֻׁלְּחוֹת אִישִׁים / עָלֶיהָ לְדוֹן / מְצַדְדִים שְׁלוֹשִׁים. // אֵךְ יִדְעֵנוּ — זֶה טֹבַע לְכָל שְׁאֵלָה: / בְּרֵאשִׁית הִיא תְּמִיד עַל הַפֶּרֶק עוֹלָה / וְזִמְנ־מָה הִיא נְשֹׂאֶת תְּלוּיָה־וְעוֹמְדָת / וּלְבִסּוֹף / הִיא יוֹרֶדֶת [...] // וְאֵן נִחְנֵנוּ תְּפִלָּה וְתִקְוָה חֲרִישִׁית — / לוֹ יְבוֹא נָא הַפְּעַם שְׁנוֹי בְּתִכְנִית.²³ //

בנובמבר 1939, כאשר הגיעו ידיעות על הקמת אזור יהודי במחוז לובלין שבפולין לחמישה עשר מיליון יהודים, בהתאם לתכנית שהציג אלפרד רוזנברג ב-7 בפברואר, כתב אלתרמן שיר נבואי על אודות גורל היהודים. ובו השווה בין שיבת היהודים ללובלין לשיבתם לארץ. השיר גרוש אירוניה ולעג, ולקראת סוף השיר באות השורות הבאות: 'הה, ראו, בבוֹאֵם לְמְדִינָה

22 שביט, שירה, עמ' 26; מ' דורמן, 'עם הספר', בתוך: נ' אלתרמן, פזמונים ושירי זמר, כרך א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1976, עמ' 5-7.

23 נ' אלתרמן, 'שאלת הפליטים באויאן', רגעים, כרך ב, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ד, עמ' 57 ולהלן: אלתרמן, רגעים.

לַעֲת לַיֵּל, / הֵם חוֹכְקִים אֶת רַגְבֵי אֲדָמְתָהּ הַגּוֹאֲלֹת. / וְהֵם הָיוּ מַחְבְּקִים גַּם אֶת
גְּדַר־הַתֵּיל, / אֲבָל הַגֶּדֶר מַחְשָׁמְלֹת.²⁴

היות שאת שירי 'רגעים' מן התקופה הזאת כבר ניתח מרדכי נאור, אעסוק בהם בצמצום. הדבר העיקרי שהשמיט נאור בניתוחו הוא 'התיק' שכנה אלתרמן נגד ה'שותקים' ונגד האנגלים עצמם. כך למשל בשיר 'שלושת גלגוליה של יכולת הקליטה' מ-4 ביוני 1939, כותב אלתרמן בלעג על מידת ההשפעה של המופתי הערבי על בריטניה²⁵ או בשיר 'בריטניה ו"אסימי"' הוא פונה אל בריטניה ושואל אותה כיצד מבחינה ערכית תוכל היא ללחום את מלחמתו של העולם החופשי, כאשר היא מתעללת בפליטים.²⁶

שיאה של תקופת 'רגעים' הגיע בסוף נובמבר 1942. ב-23 בנובמבר 1942 התפרסמה בעיתונים בארץ ישראל הודעתה הרשמית של הסוכנות היהודית, שלראשונה יש ידיעות מוסמכות כי באירופה מושמדים יהודים בשיטתיות.²⁷ ב-27 בנובמבר פרסם נתן אלתרמן את השיר 'מכל העמים'. השיר הוא מעין פרודיה אכזרית על התפילה 'אתה בחרתנו', ומזכיר את 'על השחיטה' של ביאליק.²⁸ נאור כותב כי זהו שיר קשה, המשלח את הַצִּיּו גם באל, ומטיל עליו לנקום את דמם של הילדים ולאספו 'מידי הרוצחים ומידי השותקים גם יחד'. השיר מדבר במובהק על התעלמותו של האפיפיור מן ההרג, אולם מיהם השותקים? ייתכן שמדובר במדינות הניטרליות. יש בשיר האשמה כוללת כלפי העולם שלא הגיב על ההרג. ייתכן שמדובר גם ביהודי הארצות החופשיות שלא עשו מספיק למען יהודי אירופה, אולם כמו שאומר נאור, 'דברים אלה אינם עולים מן השיר,

24 אלתרמן, רגעים, עמ' 108-109; נאור ופורת, עיתונות, עמ' 248.

25 אלתרמן, רגעים, עמ' 96-97.

26 שם, עמ' 92-93.

27 נאור ופורת, עיתונות, עמ' 252; ט' פריילינג, חץ בערפל, חלק א, המרכז למורשת בן-גוריון, שדה בוקר 1998, עמ' 95-96 |להלן: פריילינג, חץ בערפל|.

28 היות שהשיר מוכר, בחרתי שלא להביא אותו כאן מפאת קוצר היריעה. השיר נמצא בתוך: נ' אלתרמן, הטור השביעי, א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ה, עמ' 9-11 |להלן: אלתרמן, הטור השביעי, א|. ראו גם: ד' לאור, 'עוד על שתי דרכים', נ' אלתרמן, על שתי דרכים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ט. עמ' 114 |להלן: לאור, שתי דרכים|.

והנושא נשאר פתוח'.²⁹ ניסוח שיר זה הוא הוכחה חותכת שהמשורר הושפע מן העדויות אשר הגיעו לארץ. השיר פורסם בעיתון, ולאחר מכן שוב ושוב באנתולוגיות כמו עלי טרף של עזריאל אוכמני³⁰ ושימש אבן דרך של הזדהות בהתייחסות של היישוב בארץ לשואה.

לא בטוח כי אלתרמן אהב את פולחן האבל שהתפתח מסביב לשואה (על כך בהמשך הדברים), אבל העובדה היא שהשיר היה לחלק מפולחן אבל זה. ההסתייגות של אלתרמן מהאבל ביישוב נראית כבר בשיר שפרסם בשבוע שלאחר מכן, ב-4 בדצמבר 1942. במשך השבוע נערכו הפגנות של המונים מקרב הציבור היהודי בארץ, שתבעו הצלה ונקם. אלתרמן מתח ביקורת על הצעירים שהפגינו, וכתב עליהם כך:

'כִּי קָרָאוּ בַחֹרִים אֶת 'הַבּוֹז לְצוֹרֵר' וְאָף שָׂרְפוּ אֶת תְּמוֹנַת הַצּוֹרֵר בַּחוּרִים / בְּלִי לְחוֹשׁ גַּם לֹא רָגַע וּבְלִי לְהִרְהוֹר / מֵה קְרוֹבִים הֵם לְשִׁחַק־הַפּוֹרִים'. אלתרמן העמיד מולם את מחאת הזקנים, שהייתה טובה בעיניו אלף מונים:

'אֶךְ לֹטִים בְּזָקְנָה טְהוֹרָה / וְדוֹמְעִים כְּמֵרֵב עֶשֶׂן / חָבְקוּ אֶת סִפְרֵי הַתּוֹרָה / יְשִׁישִׁים אֶפְרִי זָקֵן [...]

וְהַזְמַן הַרְצִינִי וְעַקְשׁ / הַשּׁוֹנֵא מְלִיצוֹת צְלֵמוֹת, / הוּא רָאָה אֶת אֲשֶׁר בְּקֶשׁ: / הוּא רָאָה אֶהְבָּה הַצְּרוּפָה בְּאֵשׁ / וּשְׂבוּעָה שֶׁל חַיִּים וּמָוֶת'.³¹

אפשר לראות בכך יציאה של אלתרמן כנגד מחנהו הטבעי. גם נאור מציין כי לפנינו דוגמה נוספת לקרבתו של אלתרמן ל'שורשים', לידידישקייט, על חשבון תמיכתו הצפויה כביכול בצעירים, שיש להניח כי השתייכו למחנה 'ארץ ישראל העובדת', כמו שהיו רוב בני הנוער באותם ימים.

כעבור פחות מחודש פרסם אלתרמן את טורו האחרון בהארץ. כעבור כמה שבועות עבר לאכסנייתו החדשה-ישנה בדבר, והחל לפרסם את 'הטור השביעי'. הסיבות למעבר זה היו פרוזאיות – העורך לא הסכים לשלם לאלתרמן תוספת למשכורת. למעשה אלתרמן לא זכה לשכר תמורת פרסום שיריו. דבר היה לכיתו עד מלחמת ששת הימים.

29 נאור ופורת, עיתונות, עמ' 254-255.

30 נ' אלתרמן 'מכל העמים', בתוך: ע' אוכמני-שוורץ (עורך), עלי טרף, ספריית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה 1943, עמ' 68-70.

31 אלתרמן, רגעים, עמ' 316-317, 340; נאור ופורת, עיתונות, עמ' 355-356.

4. שירי 'שמחת עניים'

'שמחת עניים' היא יצירה אלגורית הנחשבת ליצירתו הקשה והמורכבת ביותר להבנה של אלתרמן.³² היא נכתבה בד בבד עם כתיבת טורי 'רגעים', ואין ספק שהושפעה מהם. יש המחשיבים אותה ליצירה החשובה ביותר בספרות העברית במאה השנים האחרונות. ללא הקשרה ההיסטורי פיענוחה קשה עוד עשרת מונים.

במרכז עלילת 'שמחת עניים' עומדת מערכת יחסים אמביוולנטית בין גיבור הסיפור, המת-החי, לרעייתו. מצד אחד הוא רודף אותה כמעט עד מוות, ומצד אחר הוא מגן עליה בסביבת החיים המעורערת. תוך כדי העיסוק במערכת יחסים זו עולים נושאים שונים, כגון שבח הרעות וחרפת הבגידה והיחס כלפי אויביהם של הגיבור וחבריו.

שיר המפתח ביצירה הוא 'קץ האב', שהמת-החי מזכיר בו לרעה את ערכי המוסר אשר האב מייצג, שהם ערכי הנאמנות, החוזק והדאגה, הניצבים מול ערכי האויב.³³ בחלק האחרון של היצירה כל הדמויות החיוביות יוצאות למאבק במצור, לקרב אחרון, שברור כי הוא חסר תכלית, אבל בזכותו הסדר מושב לעולם.

כיום אנו מייחסים למערכת היחסים בתוך היצירה פרשנויות מעמיקות יותר מזו שייחסו לה קוראים ומבקרים בני תקופתו של אלתרמן, אולם על אף זאת היא הייתה ל'מגילת האש' של בני דורו של אלתרמן,³⁴ ואין תמה

32 עם זאת סוברים כמה מן המחברים הללו, כדן מירון, למשל (בספרו מפרט אל עיקר עמ' 266, תל אביב 1981) – כי עדיין לא הוצע שום פירוש שיש בו כדי לפצח בצורה משכנעת את כל הקשיים שהיא מעוררת, בתוך: אלתרמן, שמחת עניים – מסכת, עמ' 34.

33 נ' אלתרמן, 'קץ האב', בתוך: הנ"ל, שמחת עניים – מסכת, עמ' 27-28. ערכים דומים וחשיבותו של האב ליציבות העולם אפשר למצוא גם ב'שיר עשרה אחים', שמחציתו הראשונה התפרסמה בימי המלחמה. ראו: נ' אלתרמן, 'שיר עשרה אחים', עיר היונה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1978, עמ' 287-350.

34 את תהליך קבלת הספר מתאר יפה דניאל בן נחום, במאמרו החלוצי 'שואת ישראל בשירה העברית': 'הספר לא עורר תשומת לב כללית. השירים נראו סתומים כחידות אוראקול בלתי פתורות. משנה לשנה הלכו החידות ונפתרו והשירים נעשו מובנים ופשוטים יותר – מן הרמז, הדרוש והסוד הגענו אל הפשט [ההדגשה במקור] שבהם: האמת על מציאות זו שלא יכולנו לראות

שאפילו יצחק (אנטק) צוקרמן ציטט את השיר 'תפילת נקם', שהתפרסם בספר זה, בספר מלחמות הגטאות שערך.³⁵ קריאה היסטורית של שירי הספר מאפשרת ליצור דמיון מלא בין הסיפור ההיסטורי של מרד הגטאות ובין שירי הספר. על אף ניסיונות הפרשנות של דן מירון, המתאר את מערכת היחסים בין המת-החי לרעייה כמערכת יחסים רומנטית,³⁶ ניסיונות פרשנות מעודכנים מייחסים חשיבות לפירוש ההיסטורי של היצירה. כך למשל בדפיו האחרונים של הספר עבותות של חושך מאת בעז ערפלי, המנתח את שירי 'שמחת עניים' ניתוח א-היסטורי, המחבר פונה פתאום תפנית חדה וכותב:

התבוננות ב'שמחת עניים' וההשוואה בינה לבין 'כוכבים בחוץ' כמו שהוצעו לעיל, מוליכות כמעט מאליהן להנחה שיצירה זו [...] תוצאה של הנסיבות ההיסטוריות שהתפתחו בארץ ובעולם לקראת סופן של שנות השלושים.

אמנם ערפלי איננו מקבל את הרעיון שזה הגורם היחיד שהשפיע על הכתיבה, אולם אין ספק שהיה זה גורם חשוב. מתוך עדות של ישראל זמורה, מוציאו לאור של הספר, ידוע לנו כי היצירה נכתבה במחצית השנייה של 1940, נמסרה לדפוס בדצמבר של אותה שנה, ויצאה לאור בסוף מרס 1941. אלתרמן ליווה מקרוב את תהליך ההדפסה והכניס ביצירתו תיקונים לרוב, עד שהסתיים התהליך.³⁷ כאמור, הידיעה על השמדת היהודים עוד

מראש ולא אבינו דעת עד הסוף [...] כוחם של שירים אלה שאין הם רודפים אחרי הסמל אלא תופסים את הדברים ב"קרניהם" צדים את חיותם של הרגעים. ומשום נאמנותם זו לאדם ב"בשרו ודמו" באהבתו ושנאותיו, בחייו ובמותו, הם מתעלים לכדי סמל לדרו, שירה על גורל עם'. דניאל בן נחום רואה באלתרמן נביא: 'היאך זרקו הנבואה במשורר? היודע כי נבואה, חזון ושירה — שירת אמת — רק שמות נרדפים הם, שניתנו בתקופות שונות לאותו מתח נפשי גבוה, שתחושת הבאות היא מסימניו — לא יתמה על כך, בתוך: ד' בן נחום, 'שואת ישראל בשירה העברית', הדים, 2 (אפריל 1947), עמ' 69-72.

35 לאור, שתי דרכים, עמ' 136.

36 ד' מירון, 'המת והרעייה — על שירת האהבה של נתן אלתרמן', בתוך: אורה באומגרטן (עורכת), נתן אלתרמן: מבחר מאמרי ביקורת על שירתו, עם עובד, תל אביב תשל"א, עמ' 83-101.

37 ב' ערפלי, עבותות של חושך, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ג, עמ' 146-147.

לא הגיעה לאלתרמן, אולם בחינת המעטפת ההיסטורית של כתיבת היצירה³⁸ מלמדת שעד העת ההיא פלשו הגרמנים לפולין (ספטמבר 1939), לדנמרק ולנורווגיה (אפריל 1940), להולנד, לבלגיה ולצרפת (מאי 1940) עד יציאת שמחת עניים (מרס 1941), ואף תקפו את לונדון (ספטמבר 1940). באירופה ובאפריקה, איטליה נכנסה למלחמה (ב' 10 ביוני 1940), את חיפה ואת תל אביב הפציצו מטוסים של צבא איטליה (9 בספטמבר 1940), ולאורך הגיעו ידיעות בנוגע לגולה העולה בלהבות, לסבלם הגדול של היהודים במחנות הריכוז הנאציים ולסכנה הנשקפת ליהדות העולם. אלתרמן אמר לזמורה כי הוא מדמיין לעצמו מדי פעם שבוקר אחד יפתח את חלונו, ובחצר יעמדו חייליו של רומל. כל הידיעות הללו ודאי השפיעו על המבנה של 'שמחת עניים'.

כמו שציניתי, המבקשים למצוא בספר רמזים לשואה ולמרד יוכלו למצוא אותם למכביר. למשל בשיר 'מקרה הכסיל והחכם' נאמר: 'איש אֶת אָחִיו עוֹד יִשְׁאַל/ וְשִׁירָה עוֹד תִּגְדַּל יִשְׁנָה/ וְחַיִּינוּ יְהִי לְמִשְׁלַל וּמוֹתְנוּ יִהְיֶה לְשִׁנְיָנָה [...] וְאִם יִחְיֶה הַחַי וְהַתְּנַחֵם/ יִזְכֹּר אֵיךְ תָּמוּ כִּסִּיל וְגַם חֶכֶם'.³⁹ רק הפרשנות החדשה ביותר של עוזי שביט, שעדיין מרביתה לא התפרסמה בכתב, מצליחה להקיף את שלל צדריה של יצירה זו. לדעתו, במרכז של היצירה נמצאת ההתמודדות עם הצר, הבא בדרכים שונות במרבית חלקי היצירה. בשיר נוסף הבוגד מטיח במת 'כִּי צָעַק עֲלָהּ מְקִיר/ וְאֶתָּה שְׂתַקֵּת עַד בּוֹשׁ/ כִּי עָנּוּ אֶת אָחִיךָ מֵעֶבֶר לְקִיר/ וְאֶתָּה כְּבִשְׁתָּ רֹאשׁ',⁴⁰ מילים שהיה יכול לומר כל מי שחושב שלא נעשה מספיק כדי להציל את היהודים בשואה. לאחר מכן חלה תפנית חדה ביצירה: נדמה שהמתים כמעט מסכימים עם גורלם בתור מתים, ואז הם מצהירים: 'אֶךְ בְּקוֹם הַדְּמָמָה בְּמִסְבְּנוֹ/ אֶל יוֹרְקוֹ דְּשָׂאִים עַל לִבְנוֹ/ אֶל נְדוּם בְּאֶשְׁכוֹל וּבְפֶלַח/ אֶל נוֹבָא אֶל שְׁלַחַן הַמֶּלֶךְ',⁴¹ המתים דורשים כי לא יהיה שלום לעפרם כי המנוחה משמעותה שכחה.

38 אלתרמן, שמחת עניים – מסכת, עמ' 168-172.

39 הנ"ל, שירים משכבר, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ב, עמ' 187-188 ולהלן: אלתרמן, שירים.

40 שם, עמ' 192.

41 שם, עמ' 196-197.

השיר שהשפיע במידה הרבה ביותר על הציבור הרחב הוא השיר 'תפילת נקם'. זהו שיר מייצג לטכניקה של כתיבת השירים בספר. השיר המבוסס על מזמורים, על תפילות ועל המקורות והוא למעשה תפילה אל האל לנקום את מות המת, ללא אפשרות של רחמים או כפרה: 'תִּרְצֶה לְפָנַיָּךְ חֲמַת מְעֻטִים / בְּרוּךְ אֱלֹהֵי הַמֵּתִים'.

כאמור, גם ספר זה שימש חלק מתהליך האבל וההזדהות, לא רק בשנות המלחמה, אלא גם אחריה. הקוראים השתמשו בשירים אלה בדרך מנוגדת לכוונת המשורר: אבא קובנר מספר שבעת פגישתו הראשונה עם אלתרמן בשנת 1947, זמן קצר לאחר הגעתו לארץ, אמר לו אלתרמן 'לו אני בגטו – הייתי עם אנשי היודנראט' קובנר מספר כי קפא על מקומו ואמר לאלתרמן: 'אבל, נתן, קראתי את שמחת עניים – איך אתה יכול -- !' אלתרמן השיב 'זה כאן – הרי זה כאן!⁴² אין ספק שעמדה זו של אלתרמן הובילה אותו גם למאבק המפורסם בשנות החמישים של המאה העשרים לטובת היודנראט ומורשתם, בדפי 'הטור השביעי', בין היתר בקשר למשפט קסטנר.⁴³

5. שירי 'הטור השביעי'

בשירי 'הטור השביעי' שכתב אלתרמן בין השנים 1943 ל-1945 ועסקו בנושא המלחמה והשואה ניכרות ארבע מגמות מרכזיות: (א) שירים שעסקו בגורל היהודים בארצות אירופה הכבושות וניסו להמחיש את מר גורלם, על אף חוסר הידיעה המלאה בנוגע לגורלם ולממדי ההרג האמתיים; (ב) שירים שניסו לפשט, ואולי להציג בהומור מריר את דרכי מחשבתם של המנהיגים השונים ואת מהלכיהם הפוליטיים והמדיניים משני עברי המתרס; (ג) שירים שציינו לשבח את גבורתם של קצינים וחיילים יהודים ששירתו בצבאות בעלות הברית, כדי להמחיש שגם לעם היהודי יש חלק במלחמה על הצלתו; (ד) שירים שעסקו באחריות ובהתייחסות היישוב לגורל יהודי אירופה.

42 לאור, שתי דרכים, עמ' 116.

43 שם.

בסוג השירים הראשון, אף שכתבתם החלה עוד בימי 'רגעים',⁴⁴ יש לציין שאלתרמן נהג לתאר את סבל העם באמצעות סיפור על אודות גורלם של ילדים ונערים. הדבר בא בשירים כמו 'מדינה לאלתר או לא' ובשיר שכתב לכבוד מורדות גטו ורשה צביה לובוטקיין וטוסיה אלטמן 'נערה עבריה'. ההתייחסות לילדים ישירה, מרגשת ונוגעת ללב ומצליחה להמחיש את חוסר האונים ואת הקושי שיהודי אירופה שרויים בו.⁴⁵ אלתרמן ריגש את קהל קוראיו גם בשימוש בהיסטוריה היהודית ובתרבות היהודית כמו בשירים 'מכתב של מנחם מנדל', 'שתיאר בו את סבלם ואת מותם של גיבורי יצירות שלום עליכם כדי להמחיש את ההרס המוחלט של העם היהודי בגולה'.⁴⁶ שיר שאלתרמן משתמש בו בממד באירוע היסטורי הוא השיר 'הרצל והילדים', שנכתב לרגל יום השנה הארבעים למותו של הרצל, בעצם הימים שיהודי הונגריה הושמדו בהם. השיר מתאר את הרצל הקם מקברו בהונגריה ומשוחח עם הילדים המובלים למחנות השמדה. השיר, כמו שמרדכי נאור טוען, הוא 'כתב אישום חריף נגד שאננות היהודים באירופה בעשרות השנים שלאחר מות הרצל. עתה לא נותר להרצל, שכביכול מסוגל לחוות במתרחש בהונגריה בקיץ 1944, אלא להיות מתוסכל'.⁴⁷ יש לציין שבשיר זה שלילת הגלות חזקה וכוללת יותר מבשיר 'מכתבו של מנחם מנדל':

[הרצל] שומע הכל [...] בעיניו הטהורות / עומד בכי פאש בווערת. / הוא חנה, הוא נבא רפכות אחרות, ונסיעות אחרות / ואל ארץ אחרת [...] / אך העם לא זע, אך העם לא נע, / אך העם לא יצא מגיא צלמות / אך פעים שנה, / אך פעים שנה, / הוא חפה לצפירת רפכות המות.

נאור מציין כי גם בשיר זה מצוין שהעמים הנלחמים והנכבשים אינם עוצרים את הרכבות המובילות יהודים, אולם כאן אין דרישה לנקמה.⁴⁸

44 ראו למשל: הערה 29 במאמר זה.

45 נ' אלתרמן, 'מדינה לאלתר או לא', הטור השביעי – תש"ח, עמ' 288-289; הנ"ל, 'נערה עבריה', הטור השביעי, ד, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1986, עמ' 27-28 ולהלן: אלתרמן, הטור השביעי, ד.

46 הנ"ל, 'מכתב של מנחם מנדל', הטור השביעי – תש"ח, עמ' 15-17. ראו גם: נאור ופורת, עיתונות, עמ' 259-260.

47 שם, עמ' 257. נ' אלתרמן, 'הרצל והילדים', הטור השביעי, ד, עמ' 78-80.

48 נאור ופורת, עיתונות, עמ' 258.

הגם שמבחינה מספרית גָּדָא מספר השירים האקטואליים שכתב אלתרמן בנושא השואה אינו רב,⁴⁹ הם מתגבשים לכדי משנה ברורה על חורבן העם היהודי בגלות ועל הצורך לעלות לארץ, ויש בהם מעט המחזיק את המרובה. אפשר לראות זאת בבחירה המהודקת של השירים הבאים בספר הטור השביעי – תש"ח. הפרק נפתח בשיר 'ליל מלחמה', שמתאר את תלאתיו של ילד פליט באירופה בזמן המלחמה, ומסתיים בשיר 'אימא, מותר כבר לבכות?' שמתאר את עלייתה של פליטה קטנה לארץ ישראל, פליטה שהתחבאה כל המלחמה.⁵⁰

כמו שציינתי, שירים מסוג אחר הם שירים המספרים לנו מה קורה מאחורי הקלעים במדינות המעורבות במלחמה. גם שירים אלו החלו להתפרסם עוד בתקופת 'רגעים',⁵¹ והם אירוניים ומשעשעים מאוד. כזה הוא למשל השיר 'מקרה לא טהור', שנכתב לאחר כמה שבועות שהיטלר לא נראה בציבור כלל. ברמיונו הפרוע של אלתרמן, היטלר משחק מחבואים או תופסת עם הבכירים הנאצים ויוצא ממחבואו רק כאשר המשטרה מוזעקת כביכול.⁵² עוד דמות שהרבה אלתרמן להתייחס אליה הייתה של מוסוליני. הוא מוזכר כל התקופה במגוון של שירים, ואחד מהם – שיר לעג לנפילתו עם ראשית הפלישה לאיטליה, ביולי 1943, יוחד כולו למוסוליני.⁵³

נדמה כי הנושא שאלתרמן נהנה לעסוק בו יותר מכול היה הצלחותיהם של גנרלים ולוחמים בחזית מטעם בעלות הברית, על אחת כמה וכמה אם היו ממוצא יהודי; הוא התגאה בכך מאוד וכתב על כך שירים. כך למשל

49 לשאלה זאת התייחס אהרון מגד בשני מאמרים מקיפים 'הטור הנופל על הסף', הארץ, 26 ביולי 1986, עמ' 6, וגם: 'אלתרמן ושירת "קו הקץ"', ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 26 בדצמבר 1986, עמ' 20, 25. במאמרים אלה עסק מגד בשירי הטור השביעי אגב השמעת טענה שאלתרמן לא התייחס מספיק לשואה בשירתו. בגרסה מאוחרת יותר של המאמר האחרון, בספר אלתרמן ויצירתו, מגד מעלה את ההשערה שאולי הרגיש אלתרמן כי אמר את כל מה שהיה צריך להגיד בנושא השואה ביצירותיו האפיות, ולכן התייחס לנושא בצמצום בשיריו האקטואליים. ראו: א' מגד, 'אלתרמן ושירת "קו הקץ"', בתוך: מ' דורמן וא' קומס (עורכים), אלתרמן ויצירתו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 1989, עמ' 21-27.

50 ראו: אלתרמן, הטור השביעי, א, עמ' 7-25.

51 ראו למשל: נ' אלתרמן, 'הכתר האלבני', רגעים, עמ' 90-91.

52 'מקרה לא טהור', אלתרמן, הטור השביעי, ד, עמ' 13-15.

53 'מוסוליני', שם, עמ' 32-33.

השיר 'למפרוזה כהן', שהילל את הסרג'נט כהן מצבא ארצות הברית, אשר נחת נחיתת אונס באי למפרוזה והחיילים האיטלקים שהיו באי נכנעו לפניו,⁵⁴ או השיר על גנרל חסיד, שקיבל אות הצטיינות מברית המועצות על פעולתו כקצין ארטילריה במתקפה של הסובייטים נגד גרמניה על אדמת אירופה. בשיר כתב אלתרמן כי הגנרל צוין לשבח גם בשמים.⁵⁵ אלתרמן שיבח את פעולותיהם של חיילים ארץ-ישראלים.⁵⁶ ניכר שאצל כל הגיבורים החיוביים מקרב בעלות הברית חיפש אלתרמן את עמידת האומץ והגבורה, כמו שבאה בשיר על אודות הגנרל קניג, שהשיב להצעת הכניעה של רומל: 'ישקני רומל מנשיקות פיהו'.⁵⁷ מלבד זאת, עקב אלתרמן אחרי מהלכיהם של 'שלושת הגדולים' והדגים כיצד הם מביאים את המלחמה לכדי סיום.⁵⁸ בשירי 'הטור השביעי' אפשר לראות פן נוסף של אלתרמן, כעיתונאי, כפובליציסט, שמטרתו לעודד את תושבי הארץ לקראת סיום המלחמה המתקרב.

עם זאת, אלתרמן לא חסך את שבט ביקורתו מן היישוב. הוא תמך בגיוס, ונראה כי חשב שמבחינת דין ההיסטוריה לא יסולח ליהודי ארץ ישראל אם לא יתגייסו לטובת אחיהם. דוגמה לכך נמצאת בשיר 'עברית כהלכה', שאלתרמן טוען בו כי היישוב יצטרך לתת דין בסוף המלחמה לגולה, אם כל פעולתו תהיה פוליטית בלבד.⁵⁹ אלתרמן מתח ביקורת על הכפפת השואה לטובת הציונות. כך למשל בשיר 'כרוז וצימקון' הוא תוהה מדוע צריך לקשור בין השואה ובין הפצת השקל הציוני ואם לא היה אפשר לעשות זאת בדרך אחרת. ביקורת נוספת מתח אלתרמן על מנהגי האבלות

54 ראו: אלתרמן, 'למפרוזה כהן', הטור השביעי, ד, עמ' 29-30. יש לציין כי באותו שבוע היה יום אבל ביישוב, ועצם בחירתו של אלתרמן לציין בטורו אירוע חיצוני ולא אירוע פנימי אומרת דרשני.

55 ראו: אלתרמן, 'גנרל חסיד', הטור השביעי – תש"ח, עמ' 159-160. וראו גם: נאור ופורת, עיתונות, עמ' 258-259.

56 ראו: אלתרמן, 'שתי הסמלות', הטור השביעי, ד, עמ' 38-39. השיר נכתב לכבוד חנה ליבוביץ ומרים לאנגראף, שהיו שתי הסמלות הראשונות מארץ ישראל בשירות חיל התעופה של בריטניה.

57 אלתרמן, 'תשובת גנרל קניג', הטור השביעי – תש"ח, עמ' 150-151.

58 ראו למשל: אלתרמן, 'איטליה ושלושת הגדולים', הטור השביעי, ד, עמ' 45-46.

59 אלתרמן, 'עברית כהלכה', הטור השביעי, ד, עמ' 47-48.

של היישוב. כך למשל בשיר 'התנאי העיקרי' נכתב: 'נְתַגְבֵּר כְּאֲרִי / עַל קֶצֶר הַבִּטּוּי / וְנִשְׁחִיז אֶת הַשִּׁיר כִּי יִדְקֶר'. וְנִתְאַר מֵה מְאֹד נִתְמַחֵנּוּ בְּבִמּוּי / שֶׁל פְּסוּקֵי קְדִישִׁים וְיִזְכֵּר'. לדברי אלתרמן, האבל מאבד ממשמעותו אם עוסקים בו יותר מדי. כדי שלאבל תהיה משמעות יש צורך בראש ובראשונה להיות נקיים משחיתות ומצביעות. דבר זה '[...] חָשׁוּב עוֹד יוֹתֵר / אִף מִיּוֹם שִׁבְתוֹן / וְקִשָּׁה כְּמוֹכֵן שִׁבְעֵתִים'.⁶⁰

6. שירי מכות מצרים

בעיצומה של המלחמה הוציא אלתרמן את הספר שירי מכות מצרים, ששקד על כתיבתו למעשה עוד מלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. הספר הוא יצירה גבישית ומדויקת, המשקפת את גורלה של העיר נא-אמון בזמן שניתנו שניחתו גם עליה עשר מכות מצרים. הספר, על אף איכויותיו, הביך במידה מסוימת את קוראיו משום שהציג סדרה של דיאלוגים שעסקו בגורלם של שני מצרים, אב ובנו הבכור, אשר הרגישו את המכות על בשרם, אף שלא חטאו כלפי עם ישראל. האנלוגיה המידית הייתה שמצרים של העת ההיא, החווה את המכות, היא גרמניה, והאמפתייה כלפי אותם מצרים לא הייתה מובנת. מאז פורסמה היצירה ניסו מבקרים שונים להתמודד עם טענה זאת ולגלות מיהי באמת אותה מצרים. כיום הסברה היא שאלתרמן לא התכוון כלל לקשור את הקשר מצרים-גרמניה, ודי אם נזכיר שיר אחד שכתב עוד בתקופת 'רגעים' – 'כיום ההוא', מ-18 בדצמבר 1942, בכתיבת 'שירי מכות מצרים', אשר אפשר לראות בו שאלתרמן היה בטוח כי כל הגרמנים אשמים בגורל היהודים. השיר מתאר את הימים שלאחר המלחמה,

עַת שְׁמָשׁוּ שֶׁל יוֹם־דִּין יִתְלַקַּח בְּשָׁמַיִם / תְּמַלֵּא כָּל גְּרַמְנִיָּה / שֶׁשְׁשׁוּק
שֶׁל מִיָּם. // יַעַן אֵלֶּךָ אֶלְפֵי מְרַצְחִים, מוֹל אֵידֶם, / יַחְפּוּזוּ לְדַחֵץ כְּפִיָּהֶם
מִן הַדָּם. // יִשְׁטְפוּ, / מְרִקוּ וְיִשְׁפְּשְׁפוּ גַם יַחַד, / אֶת כְּפוֹת יְדֵיהֶם הַקְּרוֹת
מִפְּחַד. // וְהָאֵב וְהָאֵם מִן הַכַּד הַמְרִטִיט, / יִצְקוּ מִיָּם זִכִּים עַל יְדֵי

60 השיר פורסם לראשונה ב-11 ביוני 1943. אלתרמן, 'התנאי העיקרי', הטור השביעי – תש"ח, עמ' 275-277.

הַבְּנֵי־יִשְׂרָאֵל, / וְהַמִּיִּם יִטְפוּ תַמִּים וְנֹרְדִים, / לְזַכְרוֹן אֲמָהוֹת וְאָבוֹת וְיִלְדֵיהֶם, /
 וְקִזְאוֹת בְּכָל בַּיִת — מָרַק וְצַחְצַח! — / כִּי אֵי בַיִת / שְׁאִין בּוֹ רוֹצֵחַ?⁶¹

אין ספק שאלתרמן לא גילה יחס של סובלנות והבנה כלפי הגרמנים, ויחסו השלילי אליהם רק התחזק לאחר תום המלחמה.⁶² לפי הפרשנות החדשה ביותר של עוזי שביט, מצרים ב'שירי מכות מצרים' היא בעצם ערש התרבות, ויותר משהיא תופעה זמנית גִּדָּא היא מסמלת מאבק נגד הפשיזם והטוטליטריות באשר הם.

מה בעצם ניסה אלתרמן לומר בשירי מכות מצרים? אלתרמן ביקש ביצירה זאת ליצור עימות תרבותי בין ערכי תרבות המערב לערכים פשיסטיים של דינמיות, אלימות וכוח, כמו שבאה לידי ביטוי במהלכיהם של הגרמנים במלחמת העולם השנייה.⁶³ שביט אף מוצא בשירים הרהור לקרב על בריטניה ולקרבות על צרפת. הוא מעלה את ההשערה כי השורות הסתומות במקצת בשיר 'ברד': 'אָבִי, דְּמָךְ עָלַי נוֹטֵף אֶדְמוֹן אֶדְמוֹן / חֲקִים בְּרָזֶל, בְּכוֹרֵי, צוֹפִים אֶל עֵיר אֲמוֹן. / קֶטְנֵי דְרוֹרִיָּה, אָב, נִפְלוּ פְּצוּעֵי חֹזֶה. / גְּדוֹלֵי צְרִיָּה, בֶּן, בְּכוֹ בְּלֵיל הַזֶּה.' / ההדהוד מצד אחד ליריעות שהיו בעיתונות הבריטית והארץ-ישראלית על הקרבנות הרבים מקרב הילדים והזקנים הפצועים וההרוגים ומצד אחר להצלחת עמידתה של בריטניה ב'קרב על בריטניה'.⁶⁴ היצירה מסתיימת באיזו תקווה לגאולה. בשירים הראשונים תואר חזיון עוועים, וברור שהוא מסמל את הכוחות הפשיסטיים בעולם (צְפַרְדֵּעַ, הַגְּלִי! מְלָכוֹת לָךְ מַחְכָּה! / צְפַרְדֵּעַ חֲלָקָה מְפַלְצֵת וּמְלַכָּה! / דְּלָגִי כְּפִרְשִׁים! רִירִית, גְּרוֹשֶׁת אָדָם! / צְפַרְדֵּעַ, אֵת תִּירְשֵׁי עַמִּים וְשִׂרְבִיטִים!⁶⁵),

61 אלתרמן, 'ביום ההוא', הטור השביעי — תש"ח, עמ' 173-174. המשך השיר דן ברותחין גם את העילית האינטלקטואלית המתחנפת לנאצים, את מפלגות השמאל שעמדו מנגד ואת כל אותם שותקים (הפעם בפרוטרוט) שלא נקפו אצבע להציל יהודים. לדעתי, בשיר זה אפשר לראות את השבר בערכים ההומניים, ש'שירי מכות מצרים' באו לתקן.

62 ראו למשל: אלתרמן, 'שלושה דברים בענין התביעה מגרמניה, 1951', הטור השביעי, ג, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1978, עמ' 386-388.

63 שם, עמ' 89-91.

64 שם, עמ' 119-120.

65 נ' אלתרמן, 'ב'. צפרדע, שירים משכבר, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1972, עמ' 235-236.

ויש תקווה שיבוא יום אשר לא ימלוך עוד הפשיזם,⁶⁶ ש'לא ימלך כָּנָם וְלֹא תִמְלֹךְ צִפְרָדֵעַ/ וְלֹא יִפְלוּ עַמִּים נִשְׁקָ אֶת שְׂרָבִיטָם',⁶⁷ אולם זוהי כמובן פרשנות מאוחרת, וראוי לנו כי נבדוק אם יש בסיס לפרשנות זו גם בעיני בני התקופה. כך כתב על שירי מכות מצרים המבקר בנימין יצחק מיכלי זמן קצר לאחר יציאת הספר לאור:

נתן אלתרמן משקף את החורבן במראת־קדומים. רחוק וקרוב נאצלים מספירה אנושית אחת. החטא ועונשו חוזרים ונשנים בדברי הימים. 'כאחד מפרחי אלמות' קוטף המשורר 'את עצבו של האב המך'. זה האב הנצחי, הזורע את זרע המלחמה וקוצר קציר דמיו. ואף שהוא 'ניחר מיושן' לא הועם ברק הפרח כי רבים 'האירוהו בדם עינם'. נא־אמון איננה מופיעה כפורענות מבודדת, חולפת. היא כאספקלריה לאחיותיה הצעירות.⁶⁸

אפשר לשים לב כי עוד בתקופה שהספר של אלתרמן יצא לאור שם מיכלי לב לערכי האב, ליופי ולחורבן ולהיותה של מצרים אספקלריה לפורענות רב־דורית. עצם ההבנה הזאת גם מראה על קבלה מידית של הספר כמרכיב חשוב בקורפוס הקאנוני שיצר אלתרמן בזמן מלחמת העולם השנייה.

7. פזמונים ושירי זמר

בין 1934 ל־1944 כתב אלתרמן פזמונים ושירי זמר לתאטרון 'המטאטא'.⁶⁹ סוגה זאת מעניינת במיוחד משום שחירות הכתיבה לא הייתה נתונה בידיו. התאטרון הזמין ממנו שירים בהתאם לתכניות שנקבעו מראש, ולעתים

66 שביט מציין כי בספר שירי מכות מצרים כל המכות מתרחשות בלילה. ראו: שביט, שירה, עמ' 72.

67 אלתרמן, שירים משכבר, עמ' 254.

68 ב"י מיכלי, בנימין יצחק, 'המלחמה ושואת ישראל בשירתנו', בתוך: א' ברש וי' למדן (עורכים), דברי סופרים, החברה למפעלי הספרות העברית בארץ ישראל על יד אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל, תל אביב תש"ד, עמ' 327-328.

69 מ' דורמן, 'עם הספר', בתוך: נ' אלתרמן, פזמונים ושירי זמר, א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1976, עמ' 6.

ללחנים שנוצרו מראש.⁷⁰ אלתרמן גם היה מוגבל בטווח הרגשות שהיה יכול להפגין באמצעות שיריו משום ש'המטאטא' היה תאטרון סְטירה, שלא היה בו מקום לכובד ראש. עם זאת, הוא ניצל את הבימה להעביר שלושה מסרים שהיו חשובים לו – עידוד הגיוס לצבא, שבח לגילויי גבורה וכן הצורך להילחם בפשיזם. גם בשעות האפלות ביותר ניבא אלתרמן את קצו של הפשיזם ושל ערכיו, כמו שהוזכר בחלקים הקודמים של פרק זה. כך למשל אחד השירים שנכתב כמה חודשים לפני פרוץ המלחמה,⁷¹ לתכנית שניסתה להתמודד עם תוצאות ועידת אויאן הכושלת, ולהכריע בסוגיית הפליטים היהודים שהגיעו ארצה. השיר 'שיר ערש' כתוב במתכונת של שיר ערש יידי, אולם תכניו מדירי שינה, כמרבית שירי הערש:

נָמִים תְּפֹחַ וְנִרְעִין / נוֹם גַּם אֶתָּה, הַנֶּעֶר. נְמִים אֶקְדוֹחַ וְסָכִין, נְחוֹת
פְּלָגוֹת הַסַּעַר [...] עֵצִם עֵינַיִם וְהַחֲרָשׁ, / כִּי בְעוֹלָם מִצְפּוֹן עוֹד לֵשׁ, / אַךְ
אֶל תִּבְכֶּה נָא בֶן קֶטָן, / כִּי הַמִּצְפּוֹן רוֹצֵה לִישׁן [...] אֶת זְרוּעוֹתַיָּךְ אֶל
תּוֹשִׁיט. / לָאֵן אוֹתָךְ לְקַחַת? / יֵשׁ וְעַדָּה בֵּינְלָאֲמִית / עֲלִיָּךְ מִתְנַפֶּחֶת. / אַךְ
אִם לֹא תִרְדֵּם עַכְשָׁו / יֵאמֵר הַסְּפִיקָר: הוּא שׁוֹכֵב! / וְגַם יִצְיַע בְּתִזְכִּיר, /
אוֹתָךְ בִּיעֵר לְהִשְׁאִיר [...] אַךְ תַּחַת עֵרֶשׁ בְּנֵי הָרֶךְ, / שְׁלֵג קָר לְכֹן וְצַח /
וְעַל הַשְּׁלֵג הַלְּבֹן, / כֹּה טוֹב לָרוּץ וְאִין לָאֵן, / וְעַל הַשְּׁלֵג נוֹמָה נוֹם, / כֹּה
טוֹב לְפַל מִבְּלֵי לְקוֹם. //

שיר זה מזכיר שירים נוספים של אלתרמן כמו 'אגדה על הילדים שנדרו ביערות', מ-1938, שהושפע מידיעות על ילדים יהודים שנוודים ביערות ומחפשים מחסה.⁷² אווירת טרום המלחמה מועברת היטב בשירים אלה. כשפרצה המלחמה החל אלתרמן לעודד את מגמת הגיוס, כך למשל בשיר 'אל השולחן הנה אני יושבת', שצעירה מעודדת בו את אהובה אשר התגייס לצבא בריטניה.⁷³ אלתרמן גם דאג להביע באמצעות תכניות אלה את חוסר שביעות רצונו מפעולות בעלות הברית להצלת היהודים. כך למשל

70 לכל השירים בספר פזמונים ושירי זמר היה לחן, גם אם לא השתמר.
71 המופע הוצג לראשונה ב-7 בפברואר 1939. ראו: אלתרמן, פזמונים ושירי זמר, עמ' 121, 296.
72 אלתרמן, 'אגדה על הילדים שנדרו ביערות', הטור השביעי – תש"ח, עמ' 136.
73 'אל השולחן הנה אני יושבת', שם, עמ' 193-195.

בתכנית מ-1943, העוסקת בחיפושים אחר ילד שעלה ארצה מאמריקה, שילב אתרמז את השיר 'אי הבנה'⁷⁴, ובו נאמר:

כִּי אֲמַנֶם הַכְרוּזוֹת יֵשׁ, בְּחֶסֶד הָאֵל / אֶךְ תִּמְצָא בֶן תְּמִיד אֶת אוֹתוֹ הַהֶבְדֵּל
— / הַהֶבְדֵּל הַפְּעוּט, הַדְּקִיק, הַמְקִיסִים, / בֵּין מֵה שְׁאוּמְרִים וּבֵין מֵה
שְׁעוֹשִׂים. // בְּקִצּוֹר, הַנִּימָה שָׂרָק הִיא מְבַדֵּילָה / בֵּין נְאוּם אֶהְדָּה וּפְעִילַת
הַצֵּלָה, / בְּקִצּוֹר הַהֶבְדֵּל בֵּין טוֹבֵעַ בְּסַעַר / וּבֵין זֶה הָעוֹמֵד וּמְבִיעַ לוֹ
צַעַר. // וְאַנְחָנוּ חֲשַׁבְנוּ בְּשִׁכְלֵ הַתֵּם, / שֶׁהֶדֶם הִיְהוּדִי הוּא אֲדָם כִּכְלֵ דָם, /
אֶךְ הִנֵּה מְסַבֵּירִים לָנוּ זֶה כְּשִׁנְהָ / שֶׁבְּכֹל זֹאת פֶּה יֵשׁ אִיוֹ אִי הַבְּנָה [...].

אלא שתכף ומיד עבר אתרמז לעסוק באחד הנושאים החביבים עליו ביותר – גבורתם של חיילים יהודים בחזית:

אִם הִנְאָצִים בְּרוּסְיָה נָסִים וְנָסִים / טוֹב לְשִׁמְעַ שְׁבִין גְּנָרְלִים רוּסִים /
הַמְפִּים עַל זָנְבוֹ שֶׁל הִנְאָצִי הָרִץ / יֵשׁ שְׁמוֹת חֲבִיבִים כְּשִׁפִּירָא וּכְץ. //
חֲשַׁב הַיִּטְלָר לְחַג יוֹבֵל עֶשֶׂר שָׁנִים / אֶת זְכָרוֹ לְבָנִים וְלְבָנֵי הַבָּנִים, /
אֶךְ לְפִתַע בְּמִקוֹם יוֹבֵל עֶשֶׂר / מְקַבֵּל הוּא בְּלִי הָרַף יוֹבֵל אֶס. אֶס. אֶס. אֶר.

אתרמז לא היה מעולם קומוניסט, אולם אין ספק כי בשורות אלה ביטא את רחשי הלב של ציבור שרחש אהדה רבה לברית המועצות.

לסיכום, כמו שהרגמתי לעיל, העביר אתרמז את מסריו לציבור – גם באמצעות שיריו הלא קאנונים – בנוגע לפעולות שיש לנקוט, דהיינו להתגייס לצבא ולפעול לטובת אחיהם באירופה. אתרמז לא ראה את עצמו בתור משורר לאומי,⁷⁵ אף שכיום יש הרואים בו כזה. מעמד זה ניתן לו משום שביטא במדויק את הרגשות הציבור באותה תקופה בנוגע לשאלות לאומיות. הצלחתו של אתרמז הייתה ייחודית, והיא הגיעה לשיאה בשנות מלחמת העולם השנייה. אחד המבקרים בני התקופה סיפר ששירתו של אתרמז פקחה את עיני הציבור לראות דברים שלא ראו קודם לכן,⁷⁶ וזוהי גדולה שלא רבים זוכים לה.

74 אתרמז, 'אי הבנה', פזמונים ושירי זמר, עמ' 263-265.

75 ד' לאור, 'אתרמז כמשורר פוליטי', בתוך: הנ"ל, השופר והחרב, הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1983, עמ' 9-10. ראו גם את ספרה של ז' שמיר, תיבת הזמרה חוזרת, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2005, עמ' 11-16.

76 ראו הערה 7 במאמר זה.

אורי צבי גרינברג

1. תפקיד המשורר לפני המלחמה

אורי צבי גרינברג – אצ"ג – נולד ב־1897 בביאליקמין שבגליציה למשפחת אדמו"רים חסידית. בשנת 1912 פרסם את שיריו הראשונים בעברית וביידיש. בשנים 1915–1918, בתקופת מלחמת העולם הראשונה, שירת בצבא אוסטריה, ולחם בחזית סרביה. החוויות שחווה במלחמה קירבו אותו לחוגים האקספרסיוניסטים של השירה במזרח אירופה ובמערבה. פוגרום שחווה על כשרו עם תום המלחמה בלבוב, שמשפחתו כמעט הוצאה בו להורג, גרם לו להבין שיש שני פתרונות בלבד למצב היהודים באירופה: להיות קומוניסטים ולבטל לגמרי את ערכי היהדות או לפנות לציונות. אצ"ג בחר בציונות. ביולי 1923, ערב התכנסותו של הקונגרס הציוני בקרלסבאד, פרסם אצ"ג מאמר ציוני בעיתון העולם. לדברי מירון, מאמר זה סימל את התנתקותו, החלקית לפחות, מן 'הנהיגים האקזיסטנציאליסטי המודרניסטי' שאפיין את הדור האבוד של הצעירים אשר חזרו משדות הקרב של מלחמת העולם הראשונה, ועשה אותו מחויב לציונות.⁷⁷

בתחילה החשיב אצ"ג את עצמו, על אף תמיכתו בז'בוטינסקי והסתייגותו ממדיניותו של ויצמן בהנהגת התנועה הציונית, כחלק ממחנה השמאל⁷⁸ והיו לו קוראים רבים. עם זאת, המשבר הכלכלי שפקד את הארץ בין 1926 ל־1927 ויכוחים על הדרך שהתנועה הציונית וההסתדרות צריכות לפעול בה ושאלות בנוגע ליחס לערבים, ולבסוף הרגשתו כי חזה מראש את מאורעות תרפ"ט, אולם קהלו לא שמע לו, כל אלה הוליכו אותו אל המחנה הרויזיוניסטי.⁷⁹

77 מירון, אקדמות, עמ' 10–40; וראו גם: ד' וינפלד, 'גרינברג, אורי צבי', בתוך: 'פראוור (עורך), האנציקלופדיה העברית, חברה להוצאת אנציקלופדיות, ירושלים ותל אביב תשמ"ג, עמ' 368–369 |להלן: וינפלד, 'גרינברג'.

78 מירון, אקדמות, עמ' 71–72.

79 אצ"ג טען למשל שעל ההסתדרות לקבל כחברים רק פועלים יהודים, שם, עמ' 116–117, 95–89.

בין השנים 1931 ל-1935 שהה אצ"ג בפולין, ובה ערך בין 1933 ל-1935 את העיתון די ועלט. הוא שב לארץ לזמן קצר ב-1934, בזמן משפט רצה ארלוזורוב, ושוב ב-1936, עם פרוץ המאורעות, ואז שב לפולין והצטרף למערכת העיתון דער מאמענט, שם מילא תפקיד בכיר עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. בשנת 1937 פרסם אצ"ג את ספר הקטרוג והאמונה, שהושפע מביקוריו בארץ, ובו ערך את חשבונו השירי עם הצינונות הסוציאליסטית ומדיניות 'ההבלגה'. בעקבות הספר נטש אותו קהל קוראיו, נירו אותו מחנה השמאל והנהגת היישוב, והוא היה למשורר רוויזיוניסטי בלבד.⁸⁰

האם חזה אצ"ג את השואה?

עוד בשנים 1922-1923, שהתלבט בהן אצ"ג אם לבחור באופציה הצינונית, הוא חיבר בידיש את הפואמה 'אין מלכות פון צלם' – 'במלכות הצלב'. תיאורים קשים, אף קשים מאלה שב'גיא ההריגה' ממלאים את הפואמה, שכן החורבן איננו רק של בני אדם ורכוש, אלא גם של סמלים וחפצי קודש. אלוהים בפואמה זאת אינו כול-יכול אלא כלוא בשמים, בלי יכולת להגיב. אין ביצירתו שלילת הגולה באופן שהדבר מובע ביצירותיו של אלתרמן, אבל הפתרון הוא אחד, לעלות לארץ ישראל ולהשתקע בה.⁸¹ את ההרגשה כי עומד לקרות משבר נורא ליהודים ביטא אצ"ג בכמה שירים: למשל את רעיון אשמת האפיפיור ואשמת 'בניו של האפיפיור' בפגיעה ביהודים כל הדורות אפשר למצוא עוד בשיר 'האב היושב על הטיבר',⁸² שם אצ"ג אומר:

אָנִי מַאֲשִׁים אֶת בְּנֵי שֶׁל הָאָב הַיּוֹשֵׁב עַל הַטִּיבֵר אֲשֶׁמֶת דְּמְעֵי דְמִי
בְּמָרָזֵב הַדּוֹרוֹת [...] בְּנֵי-לְאָמְיוֹ שֶׁל הָאָב הַיּוֹשֵׁב עַל הַטִּיבֵר וּפּוֹסֵק
בְּלִטְיָנִית פֶּסְקוּיֹ: כֹּל שֶׁטֵּבֵל לְנִצְרוֹת, הַבְּרָכָה לוֹ מִכֻּתָּחַת. וְהַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר

80 ויינפלד, 'גרינברג', עמ' 370.

81 ה' ברזל, "אין מלכות פון צלם" – "בממלכות הצלב", שירת ארץ ישראל – אקספרסיוניזם נבואי, כרך ו, ספריית פועלים, תל אביב 2004, עמ' 114-116 ולהלן; ברזל, אקספרסיוניזם נבואי.

82 אצ"ג גרינברג, 'האב היושב על הטיבר', בתוך: ד' מירון (עורך), אורי צבי גרינברג – כל כתביו, מוסד ביאליק, ירושלים 1990, כרך ג, עמ' 86 ולהלן; מירון, כל כתביו.

מִסְרַבֶּת אֲלֵלִי לְהָ! / אִם לֹא יִכְרַסְמָנָה זָאֵב וְלֹא חֶרֶב תִּשְׁכַּלְנָה, אַחַת
דָּתָה: הַשְּׁטָן יִבְיָאָנָה לְסַטְכֶס [...] מֵעַל לְמַבּוּל יִגְוִנְנוּ נֹצֵב עַל הַטֶּבֶר
הַיְכָל־אֲרָרְט וְקִירוֹתָיו אֲטוּמִים לְבַכְיָנוּ [...]

רעיון זה של אשמת האפיפיור בא גם בשירים שחיבר אלתרמן בימי מלחמת העולם השנייה.⁸³

עוד נקודת דמיון שאפשר למצוא בין אלתרמן לאצ"ג נמצאת בשיר 'קהילות הקודש בגולה'⁸⁴ שאצ"ג מאשים בו את היהודים בגולה ואומר עליהם כי

בְּרַחֲבֹכֶם יֵשׁ מְסוּד שְׂדֵה קָטֵל אַחֲרֵי מִלְחָמָה וּגְשָׁמִים — וְתוֹ לֹא / אַחֲרֵי
אִסְפַּכֶּם הִרוּגֵיכֶם מְטִיט דָּם קְרוֹשׁ, מִדְּמֵן חוּצוֹת וּמְשַׁלֵּג כְּתָם וּתְבִיאֹם
לְקַבּוּרָה בְּחֻלְקַת הַשָּׂדֶה הַיְהוּדִי / בְּאֲדַמַּת מְשֻׁנְאִים, / בְּלֵי טְרוּף הַדַּעַת
וּבְלֵי הַתְּפַקְעוֹת הַכְּלִיּוֹת, רַק בְּרַב דְּמַע וְנִהִי; / וּשְׁבַתְּם לְסַחַר וּלְאֹכֵל
וְלִשְׁתוֹת וְלִישֵׁן שָׁנָה בֵּין פּוּגְרוֹם לְפּוּגְרוֹם - /-.

הדבר מזכיר במקצת את הביקורת שמתח אלתרמן בשירו 'הרצל והיהודים' על היהודים באירופה שלא עלו לארץ כשיכלו, אולם אצ"ג במקרה זה מחה על מציאות יותר מאשר הציע צעדים מעשיים לפתרון מצוקתם של יהודי הגולה. יש לציין כי הוא מזכיר בשיר מנהיגים של תנועות תקומה, הנחשבים משיחי שקר, כמו ראובני ומולכו, שהיו יכולים לגאול את העם, אלא שהיהודים היו דאשונים בו לקטרוג וללעג, והוא אף מאשים את היהודים כי כינו אותם משיחי שקר. הצדקת משיחי השקר יכולה להיראות מוזרה במקצת, אולם ההבנה שהזמן בשירי אצ"ג איננו דיאכרוני אלא סינכרוני — מה שהיה הוא מה שיהיה. ייתכן כי לדעתו, אילו דבק העם היה באותן דמויות הוא היה נגאל.

עוד רעיון שעלה בשירתו של אצ"ג לפני המלחמה הוא הרעיון הגרוטסקי שאם אין ליהודים מקום מעל פני האדמה, אולי יהיה להם מקום

83 כך למשל נאמר בשיר 'מכל העמים': ואוכל הגרון בימים ובליל, והאב הנוצרי הקדוש בעיר רום/ לא יצא מהיכל עם צלמי הגואל/ לעמוד יום אחד בפוגרום. ראו הערה 33 במאמר זה. או בשיר 'ביום ההוא': ומכס-לבלרים עד היכלי-אפיפיור/ אנשים יחפזו, יחפזו לכיור, / יען גם בדיהם דבק שמץ אדום/ ומוטב לשטפן ולצאת בשלום [...]/ ראו הערה 29 במאמר זה.

84 א"צ גרינברג, 'קהילות הקודש בגולה', בתוך: מירון, כל כתביו, כרך ג, עמ' 82.

מתחת לפני האדמה. רעיון זה מובע בשיר 'באי במחתרת', ואצ"ג בחר בו להיות השיר הפותח את ספרו רחובות הנהר. השיר מספר על פליט אחד ויחיד מקרב יהודי העולם, הפוגש את הדובר בשיר וביחד הם מתחקים אחר מקום שיוכלו לחיות בו. מתחת לכל הארצות הם מגלים שאריות עצמות של יהודים, האדמה מזמינה אותם להתיישב בקרבה ואומרת:

רַב שְׁלוֹם לְבָאֵי כַעֲבֵי, יְהוּדִים! אָמֵן, פִּי יְהוּדִית הִנְנִי מִן הַיּוֹם / בּוֹ
הַפִּיל גּוֹי רֵאשׁוֹן אֶת הָעֵבְרִי הָרֵאשׁוֹן / וְהִגִּיר לְפִי חֶרֶב דָּמוֹ עַל שְׂטָחִי /
וְקָם הַקֶּבֶר הָעֵבְרִי הָרֵאשׁוֹן / וְכָרָה בִּי הַבּוֹר וְטָמֵן בִּי נֶרְצַח / וְאַמְצָתִי
כִּפְּן בִּי בְּכָל חַלְיוֹתָיו [...] צָאוּ בִּי, בּוֹאוּ! אֵין צֶלֶב נְחָצִי-סֵהַר / הִנְנִי יְהוּ
דִית בְּעֵבְרִי וּבְעֵמְקִי - /⁸⁵

לפי דעה אחת, את השנים האחרונות שחי אצ"ג בפולין הוא ייחד למחאה על סגירת ארץ ישראל בפני יהודים, ובהתרעה על הסכנה הקרבה ובאה מצד הגרמנים; לפי דעה אחרת, אם קוראים את כתיבתו הפובליציסטית של אצ"ג לפני המלחמה, נראה שלא צפה כלל כי היא תפרוץ מהר כל כך. יתר על כן, שנאתו למצב בארץ הייתה גדולה כל כך עד שטען שלו ביקר בגרמניה ולא בארץ ישראל היה נהנה מחירויות גדולות יותר, וכל זאת חודשים אחדים בלבד לפני פרוץ המלחמה.⁸⁶

2. המלחמה והמשורר

עם פרוץ המלחמה נמלט אצ"ג מפולין בעור שיניו. לפני הגעתו ארצה היו שמועות ששירותי הביטחון של רוסיה תפסו אותו ועינוהו למוות. למעשה, כדי להימנע מגורל זה, לא עבר בלבוב, שסופחה לגוש הקומוניסטי, ולכן לא היה יכול לקחת ארצה את שמואל, בן אחותו, אשר התכוון להעלותו כאילו היה בנו, ועל כך התחרט אצ"ג כל ימי חייו; בשל אי-קיום ההבטחה למשפחתו פקד אותו הילד בסיוטי הלילה שלו.⁸⁷ הוא הסתגר כל ימי

85 הנ"ל, 'באי במחתרת', בתוך: מירון, כל כתביו, כרך ה, עמ' 11-15.

86 ראו: מירון, אקדמות, עמ' 147; 'י' שביט, 'אסכטולוגיה ופוליטיקה בין "נבואה גדולה" ל"נבואה קטנה"', בתוך: ה' וייס (עורך), המתכונת והדמות, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2000, עמ' 327-336.

87 מירון, אקדמות, עמ' 147-148.

המלחמה בבית ידידו ומעריצו יהושע השל ייבין, ולא יצר קשרים גם עם אנשי מחנהו הטבעי – הרוויזיוניסטים. הגם שאצ"ג כתב יצירות בזמן המלחמה, הוא נמנע מלפרסמן, וכפה על עצמו אלם. בנוגע לכמה מן השירים ידוע מתי בדיוק נכתבו, וקיים יומן המתעד את הלכי רוחו, ולכן אנחנו יכולים לדעת שכמו אלתרמן (ואולי כמו רבים אחרים) גם אצ"ג האמין בכל לבו בניצחונה של בריטניה, ובשנה הראשונה והשנייה למלחמה עוד לא היה אחוז חרדה בנוגע לגורל משפחתו. הדבר השתנה בעת מבצע ברברוסה, הגם שלפי דעה אחת 'אין סימן שאצ"ג עמד על מלוא ההיקף והמשמעות של חורבן העם באירופה המזרחית עד שנת 1943, שאז החלה הבנה כזאת לחלחל בכל שדרות היישוב בארץ'.⁸⁸

משנת תש"ד החל אצ"ג לכתוב שירים שנתנו ביטוי להרגשת החורבן ('חזון ליל גשם'⁸⁹ ו'צהר בענן'⁹⁰ ושירים ששולבו לאחר מכן במחזור 'כבואי חשבוך'⁹¹) עוד לפני כניעתה של גרמניה נכתבו 'שיר כל האמהות בהרי ירושלים בלילה', שיר המתאר עלייה לרגל של אימהות מתות מכל תקופות ההיסטוריה לירושלים. בשיר מתואר אבל על-טבעי העוגב, המשוקע בנחל קדרון (מוטיב חוזר בספר). הוא מנגן בשיר זה תפילת אשכבה לחיים ולמתים⁹² – באותה תקופה נכתב השיר 'אל קשת הברית',⁹³ שהאני השר/ המשורר פונה בו אל הציבור הרחב ומבקש ממנו, לנוכח החורבן, לקבל את מילותיו ולעשות שלום בינם ובינו, כלומר אצ"ג ביקש 'להכשיר' את שירתו הקודמת בעיני הציבור הרחב.⁹⁴ ככל הנראה, הוא אפילו לא הראה את השירים למשפחת ייבין וטמן אותם במגירה עד יולי 1945. שתיקה זאת התקבלה לא יפה בחוגי הימין, והיו שהתקשו לעכל אותה או שנדרשו לתת לה הסברים פתלתלים, שהציגו את אצ"ג כ'אפיקן של העתיד', שאמר את

88 שם, עמ' 149.

89 אצ"ג גרינברג, 'חזון ליל גשם', בתוך: מירון, כל כתביו, כרך ה, עמ' 133-139.

90 אצ"ג גרינברג, 'צהר בענן', שם, כרך ו, עמ' 111-116.

91 אצ"ג גרינברג, 'כבואי חשבוך', שם, עמ' 83-104.

92 אצ"ג גרינברג, 'הכתל והנחל' – ב: שיר כל האמהות בהרי ירושלים בלילה, שם, עמ' 107-108. בנוגע למוטיב החוזר ראו למשל: הנ"ל, 'לוח במבוא ב', בתוך: מירון, כל כתביו, כרך ה, עמ' 8.

93 הנ"ל, 'כבואי חשבוך ב: אל קשת הברית', שם, כרך ו, עמ' 87-88.

94 חבר, מולדת המוות יפה, עמ' 90-91.

שהיה לו להגיד על השואה ועל גבורת אנשי המחתרות בארץ עוד בכתביו המוקדמים.⁹⁵

3. רחובות הנהר

ביולי 1945 התפרסם בעיתון המשקיף השיר 'לישיבה של מטה'. היה זה שירו הראשון של אצ"ג אשר התפרסם בעברית מאז 'אגדת יעקב רז' (1939), ששיבחה את גבורתו של לוחם מחתרת נגד הבריטים. גבורתו של רז בשיר ההוא הייתה מקומית,⁹⁶ ואילו בשיר החדש הוזכרו בפירוש הפרטיונים, מכל אירופה, על משקל צדיקי הדור:

לְמַדְוֵי־פְרִטְיוֹנִים, קְדוֹשֵׁי־אֶלְמוֹנֵינוּ, / שְׁלֵא גְדָלָנוּם לְכָל־זֵין עָלֵי
 אֲשֶׁפְתוֹת־קְהֵלוֹתֵינוּ // וְהֵם גְּלוּלֵי־גִיּוֹרָאֵינוּ, שְׁמַעוֹן־וְלֹי קְדַמוֹנֵינוּ /
 בְּיַעֲרוֹת סָלָב [...] בְּלִל בְּלָב וּפְהָ עֲצוּם, חֲמִי־פְאָבְנוּ / [...] כְּמוֹת זָאבִים
 [...] קִבְרָם בְּיַעַר. הֵם הַרוּגֵי מְלָכוֹתֵינוּ: / תַּחֲתָם לּוֹחֶשֶׁת מְקַפְּלֵת יְרוּשָׁלַם־
 שְׁל־סִיקְרֵיקָנוּ.⁹⁷

לאחר פרסום שיר זה החל אצ"ג לפרסם את שיריו בעיתון הארץ. אמנם לא תאם העיתון את דעותיו הפוליטיות, אולם הוא היה רב-תפוצה יותר מעיתוני הימין. אצ"ג נשאר באכסניה זאת יותר מעשר שנים, ושוקן, המוציא לאור של העיתון, אף סייע לו להיות דמות ממלכתית, בין היתר בכך שעוד לפני שיצא לאור רחובות הנהר הדפיס מחזור משיריו בעותקים נפרדים, ועל כך זכה המשורר בפרס ביאליק ובהוקרה מלב הקונצנזוס הלאומי.⁹⁸

95 חנן חבר מצטט בספרו מולדת המוות יפה את איזיק רמבה, פובליציסט רביזיוניסט מרכזי: 'האומה מתבססת בדמיה. המנהיג ישן שנת עולמית בפניה נידחת של העולם הגדול, והמשורר, המוכיח והמנחם, שותק. מדוע הוא שותק?' על הלך הרוח בקרב אנשי המחתרת כתב ישראל אלדר בראשית שנות החמישים 'אורי צבי הוא האפיקן של העתיד. הוא לא זקוק לתופעת הגבורה שתרחש לעיניו. היא התרחשה בדמו טרם שהתרחשה במציאות', חבר, מולדת המוות יפה, עמ' 86-87.

96 שם, עמ' 86.

97 א"צ גרינברג, 'לישיבה של מטה', בתוך: מירון, כל כתביו, כרך ה, עמ' 72-74.

98 חבר, מולדת המוות יפה, עמ' 86-87.

הספר עצמו זיכה את אצ"ג פעם נוספת, ב־1955, בפרס ביאליק,⁹⁹ ויש המחשיבים אותו, כמו את שמחת עניים, לאחת מיצירות הספרות העבריות הטובות ביותר במאה השנים האחרונות.

כמו שצוין, הספר היה מבוסס על עדויות, ואפשר לטעון שהוא במידה מסוימת אחראי יותר מכול לשלב מוקדם מאוד של תודעת שואה משום שלא קימץ בתיאורי הזוועה ומראה הגוויות. הספר דל במטפורות משום שלנוכח האמת 'אין עוד משלים' וכל המילים מאבדות ממשמעותן. אהרון אפלפלד מעיד על אודות מפגש שלו עם אצ"ג, שהתקיים לאחר שיצא לאור ספר של אפלפלד עשן. תיאור הפגישה מדגים את ההבדל בין נושא החותם של תודעת השואה המוקדמת – גרפית וויזואלית ובין תודעת שואה מאוחרת יותר, רגשית יותר, שאינה מנסה להלום במקבת בקהל שומעיה. במפגש שיבח אצ"ג בהסתייגות את כתיבתו של אפלפלד. הוא מתח ביקורת על כתיבתו סגנון 'הכתיבה המאופקת', שכינה אותה 'אמירה כבושה' וטען כי עליו להגיד את אשר על לבו במלוא העוצמה או לשתוק, משום שאין ליהודים את הפריבילגיה של שעשועי תיאור ודקות הרגש.¹⁰⁰ נדמה כי הנקודות החשובות ביותר בשירים הפותחים את הספר, הם ראייתו של אצ"ג את החורבן כחלק מרצף היסטורי שהעם נמצא בו מאז ומעולם:

זֶה קָרְנוּ אֶתְמוֹל [...] אַךְ-כָּאֵלוּ מִקֶּדֶם דְּרוֹת/ קְרוֹשׁ בְּגוֹיִלִין עִתִּיקִין
טְמוּנֵי כֵד חָרַס צְרוֹרוֹת/ מְצֵאנוּ כְּתוּב-זֶה בְּדָם שְׁחוֹרוֹת:/ הִיָּה מְבוֹל דָּם
יְהוּדֵי וְחֵיל אֵין כְּמוֹ, וְכֶרֶת גְּלִיּוֹת, / וְאֵף מְלֶאך־שֵׁם-כְּנַפְי־בְּדָם-זֶה-
וְהוֹמָה – לֹא שָׂרַד. / בְּצִיּוֹן הָיָה אֹז מִיַּן הַיָּי אֶרֶט - //¹⁰¹

יש בשורות אלו האשמה חמורה של היישוב בארץ. אצ"ג טוען שבארץ הייתה התעלמות מהמצב באירופה בתקופת המלחמה. התעלמות זו נמשכה גם בשנות החמישים של המאה העשרים, אז נכתב השיר. 'השִׁכְחָה וְכִפְיָה מְתֵהֲלָכוֹת זוג-נְטוּיּוֹת-גְּרוֹן'.¹⁰² לאצ"ג אין ספק ששוב עלולה לפגוע בעם

99 מירון, אקדמות, עמ' 155.

100 חבר, מולדת המוות יפה, עמ' 93-94.

101 א"צ גרינברג, 'לוח במבוא א', בתוך: מירון, כל כתביו, כרך ה, עמ' 7.

102 שם.

פורענות קשה ושהרעה תבוא מגרמניה 'שוב גִּרְמָנִיָּא חֹלְצַת דְּיָדִים וְקוֹרֵאת עִמִּי צָלָב אֶל שׁוֹקָה - ¹⁰³ השיר השני מבין שלושת שירי הפתיחה הוא אכן ארס פואטי. ¹⁰⁴ ב'שיר העוגבר' הציג אצ"ג 'שְׁנֵי מִיָּנִי אָדָם בְּעוֹלָם: נְמוּלִים - עֲרָלִים', ¹⁰⁵ אבל כאן אצ"ג מציג שני מיני יצירות בעולם -

'בְּנוֹת שִׁיר בְּגוּיִים' עליהן הוא מצווה - 'הַסִּינָה' ומעודד את קולה של שכונת השיר העברית: שְׂכִינַת הַשִּׁיר הָעֵבְרִית עַל סִינֵי חֲלָלִיהָ/ נֶצְבֶּת, נִשְׁקָפֶת עַל יָם וַיִּבְשֶׁת גּוֹיִם/ עֶכְשָׁו - היא אומרת את שיר הפְּנִים הַקְּדוּשׁ/ שֶׁל עֲמָה הַהָרוּג וְהַחֵי. ¹⁰⁶

גם שיר זה מלווה בנגינת העוגב שבנחל קדרון. השיר השלישי מלמד כי גרמניה לא הצליחה להכרית את העם היהודי. 'עַם שְׂבָא עָדֵי לַיִל הַלֵּילוֹת שֶׁל הַצָּלָב וְזוֹכֵר לַיִל הַבְּרִית/ וְדָבַר אֶל לְאָבִיו הַקְּדָמוֹן וְלִזְרָעוֹ עַד אַחֲרִית/, לֹא יִצְלַח עֲלָיו גּוֹיִם-קְרָדִים שֶׁרָשָׁיו לְהַכְרִית'. ¹⁰⁷

נשאלת השאלה מה היה יכול לגרום לכך ששירתו של אצ"ג תהיה ממלכתית ומקובלת כל כך. יש לכך שתי תשובות מרכזיות: בשירים ישנה נעימת פיוס - קריאה להפסקת המריבות הישנות בין המחנה הרוויזיוניסטי למחנה השמאל. מלבד זאת, לנושא השואה היה קונצנזוס לאומי, ללא קשר לאידאולוגיה פוליטית. ¹⁰⁸ כדי לאמת טענה זו בדקתי את המגמות הבאות בשירי הפתיחה ובשירים הבאים אחריהם ומצאתי דפוסי כתיבה או רעיונות החוזרים שוב ושוב בספר שהייתה להם ודאי השפעה על קהל הקוראים. עמדתי על עשרה רעיונות השבים כל הספר, ואלה הם:

א. חורבן העם היה צפוי מראש. השנאה לעם ישראל התפתחה בגלל רעיון התעודה - רעיון האל האחד, שעם ישראל הביא לעולם. ישנם שירים

103 שם. גם בנאומו של אצ"ג בעת קבלת פרס ביאליק הוא הרגיש את האיום שהציבה גרמניה על ישראל. ראו: א' יוחנן, אורי צבי גרינברג - ביבליוגרפיה, הוצאת עדי מוזס - ידיעות אחרונות, תל אביב וירושלים 1980, עמ' 119, 132. ב-1955, שלא כנבואה של אצ"ג, דווקא גברה המחויבות של המערב ושל גרמניה כלפי ישראל, אולם בשל קוצר היריעה לא אוכל להרחיב כאן.

104 ארס פואטי - יצירה שעוסקת בכתיבה על תהליך הכתיבה והיצירה.

105 א"צ גרינברג, 'שיר העוגבר', בתוך: מירון, כל כתביו, כרך ו, עמ' 25.

106 הנ"ל, 'לוח במבוא ב', שם, כרך ה, עמ' 8.

107 הנ"ל, 'לוח במבוא ג', שם, עמ' 9.

108 חבר, מולדת המוות יפה, עמ' 90-91.

שאצ"ג מנסה לטעון בהם כי הוא חזה את החורבן. למשל השיר הראשון מארבעה שירי הבינה – 'שיר גזע אברהם':

מיום ששפרנו אלילי העץ והאבן/ והורינו פי יש אלהים יוצר כל יציר
 – / משרים על חיינו צלמות עצי הגוים;/ וכל אבן זועמת אחרינו:
 איננה רוצה/ להיות לביתנו מסד// ומיום שעובדי אלילים מדורו של
 אברם/ ועדי דור הצלב/ קבלו מידינו את דעת האל היחיד, שלא
 נשיגו בדמות גוף, / אין אנו יודעים כל מפלט מפעסם של גוים;/ דמם
 כה קורא אלי אלילים הקדמון;/ המה שבים אלי שביליו הקדומים/מכסי
 האזוב/ומביאים אתם דם-משלנו לשי לו חדש//.¹⁰⁹

ב. יהודי אירופה נשחטו משום שהתנהגו כמו שה, תמים וחסר מגן. יתר על כן, במקרים מסוימים הפעולה נגד הצאן הזה, שאצ"ג עושה לחייו אידאליזציה (כלומר הוא ראה בהם קרושים, תמימים וטהורים), מוכיחה גם את חוסר המוסריות ואולי את אשמתם, לא רק של הרוצחים, אלא גם של השותקים. כך לדוגמה בשיר 'קינת השה לבדר':

לא בשדה כמצא הזאב את השה לבדר/ מצאה הדורס את אחותי לבית
 ישראל:/ הזאב בא במכלא ומצאה בביתה, היא ללה תמרורים/ ואת
 הייל שלה שמעו רחובות וקירות עיר ערשה// [...]. עוד כפר ועוד עיר
 ועוד ארץ ומיליונים שמעו/ את הייל, ולא קם לה לאחותי ממיליונים
 מושיע אחר [...]. עכשו בחשך ליל-כל-הגליות-באחד/ עומדים
 במקומם רחובותי: רחובות המבלעת הירושלמית שבנכר, / כשורות
 רפתים ומכלאות, שצאנן נחנק בעשן נשרף בנפט/ נמעך בקת, נדרס
 במגף [...]. צאן בית ישראל//¹¹⁰

ג. הבנים אשמים כי לא היו באירופה להגן על הוריהם. הרגשה זאת ודאי הייתה משותפת לרבים מבני היישוב. הדרך הרגשית שאצ"ג מעביר בה רעיון זה היא לא הטחת אשמה אלא קבלתה עליו. כך הוא כותב 'בקינת הבן כבורחו מבית אביו ואמו':

אכן הצלתי את זה גופי בכרחי מבית אמי ואבי/ בית חיותי קן צפצופי
 בית דמי וזהבי/ אבל לא הצלתי נפשי [...]. ועדי שאול יגונה קדריה:

109 א"צ גרינברג, 'שיר גזע אברהם', בתוך: מירון, כל כתביו, כרך ה, עמ' 33-34.

110 הנ"ל, 'קינת השה לבדר', שם, עמ' 63-64.

[...] אִיךְ אֶפְשֶׁר שְׂאֲבִי כְּתֹב פְּעַם אֶלַי: 'בֶּן פּוֹרְתִי?!' / אִיךְ אֶפְשֶׁר שְׂאֲמִי לְכַבֵּתֵנִי 'בְּנֵי הַזּוֹרְחִי! // וְדַעוּ שְׂבִיּוֹם אִיד לֹא יַעֲמֵד עַל סַפֵּם כְּמַגֵּן / זֶה הַבֶּן / הַבוֹרֵחַ: ¹¹¹

בשיר זה אפשר לראות גם מאפיינים לאותו 'מדע אבל', אשר מאשר לנו למעשה את גרסתו של אצ"ג למערכת היחסים בין שירה לאבל. כך הוא למשל מדבר על הרגשותיו האישיות ועל עצמו:

נֶפֶשׁ מוֹג לֵב, מְאוֹסָה וּמְרָה בְּדַמְעֵיהָ: מְרֻטָה מְנוּצוֹת פְּאָרָה וּכְפוּשָׁה בְּכַנְפֶיהָ: [...] מִי מֵעֵצָם קְלוֹנָה יְגַאֲלָהּ וְהוּא חֲטָא חֲטְאִיהָ! / בְּזִכּוֹת מִי בִי אֲשָׂא אֶת הַנֶּפֶשׁ הַזֹּאת עֲדֵי בּוֹר וְרוֹתִיחַ / וְאִין הוֹד שְׁחָרִית בֵּית אָבִי וְאֲמִי עוֹד חוֹפֵף עָלַי מֵיטֵב שִׁירָה, / אִיךְ אֲשָׂא בִי כְּמַעֵט זֶה חֲמָרִי אֶת הַמוֹן בְּלֵהוֹתִיחַ / שְׂכָל אֲבָרֵי וְגִידֵי עֲנַפִּים וְשָׂרִיגִים לְאִימִיחַ / [...]

ד. החשש שאלוהים אינו קיים או שהוא מתעלם מן המתרחש בעולמו. בשיר 'קינת השה לברד': 'אֲחָרֵי שִׁינְצָאוּ קְהֵלוֹתִי, כְּלָה אֱלֹהִים וְאֶפְסוּ כָּל מִדּוֹת הַרְחֻמִּים / וְהַשְּׂמִים מִמַּעַל אֵינָם שְׂמִים / אֶלָּא כְּסוּיֵי תַרְעֵלָה'. בשיר 'בשמי השמים – קהילות הקודש במרום'¹¹² המתים עולים לשמים ומבקשים לבכות לאלוהים, אולם הם אינם מוצאים אותו. עם זאת, ישנם שירים שיש בהם מלאכים ונתבעות תשובות מהאל לשאלה איך ממשיכים הלאה.

ה. התרפקות על זכרונות נופי הגלות. כך למשל ב'קינת השה לברד'. 'בְּשָׂרוֹת־בֵּית־לֶחֶם־אֲמַרְנוּ־לִילֵךְ בְּדַרְכֵנוּ בְּשָׂרוֹת שָׁם / כְּמַשְׁעוֹל הַקָּמָה הַבְּשֻׁלָה [...] / וּבִיעֲרֵה־הַלְּבָנוֹן־שָׁם הַלְּכָנוּ בִיעֲרוֹתֵיהֶם [...] וּבִירְדֵן־וּכְנָרֵת־יִרְדֵנוּ בְּנִהְרוֹת שָׁם הֵיפִים הַנוֹצְצִים [...]

ו. לאחר הרצח – עולם כמנהגו נוהג והטבוחים מפרים את אדמת הנכר. 'קינת השה לברד': עֲכָשׁוּ – גּוֹפֵינוּ שְׁנַתְקָדְשׁוּ בְּדָמָם רְקִבִים שָׁם, / יְרֻשָׁה לְתוֹלְעִים בְּנֶכֶר, / וְהִבִּית וְכִלְיוֹ שְׁחָפוּם קִדְשֵׁת שְׁבַת וּמוֹעֵד / רְנוּנֵי כֶסֶף עֲמָקִים מִשֶּׁק בְּנָפִי שְׂכִינָה / הַגּוֹת יוֹנִים מִשֶּׁק תְּפִלָּה־בְּאֵה־בְּנִגּוּהוֹת – / יְרֻשָׁה הֵם לְגוֹיִים: /

ז. הלקח מחורבן העם הוא הצורך להקים מדינה או 'מלכות' של עם ישראל. האסון התרחש 'כִּי עַל אֲדָמְתָם בְּנִינוּ בְּתִים לְגוֹר בָּם / הֶקִּימוּנוּ בֵּית כְּנָסֵת

111 הנ"ל, 'קינת הבן בבורחו מבית אביו ואמו', שם, עמ' 60-62.

112 הנ"ל, בשמי השמים, א, 'קהילות הקודש במרום', שם, עמ' 119-120.

לְאֱלֹהִים/ כְּרִינוּ קְבָרִים לְמֵתִים/ וְלֹא בִירוּשָׁלַיִם/ יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל סַלְעַ שֶׁל
 זָהָב/ אֲלֵלֵי וְאַמָּן// מִירוֹן טוֹעֵן שְׁמֵלֶכֶת זֹו אִמּוּרָה לְהִשְׁתַּרְעַ בֵּין הַנִּילוּס
 וּבֵין הַפֶּרֶת¹¹³ אֵת הַקֶּשֶׁר בֵּין אֲמִנּוֹתָו לְמִלְכּוֹת אֲפֶשֶׁר לְרֹאוֹת בְּמַחְזוֹר אַרְבַּעַה
 שִׁירֵי בִינָה, בְּשִׁיר ב, שִׁשְׁמוֹ 'אֵל אֲשֶׁר לוֹ הֶעֱתִיד': 'אֲנִי מוֹסֵר בְּשִׁירֵי בְּחֻזְתָּמֶת
 שְׁמִי/ אֵת מִפְתַּח־הַטַּעַם לְנִגּוֹן מְלִכּוֹת הֶעֱתִיד;/ אֵת תְּכִנְיַת הַכְּבוֹשׁ שֶׁל הַגִּי
 וְהַהֲרָ/ אֵת מִתְכַנֶּתֶת הַבֵּית שֶׁל מִבְּצָר לְדוֹד//¹¹⁴
 ח. רעיון האמנות השונה של עם ישראל לאחר החורבן. ישנם שירים
 שהמשורר מתייחס בהם לכך שבשירה העברית החדשה אין עוד צורך
 בלשון פיגורטיבית. בשיר 'אין עוד משלים' נכתב:

הִישׁ מְשָׁלִים עוֹד לְזֶה אֶסוּנְנוּ שְׁבֹא לָן מִיָּדָם?/ אֵין עוֹד מְשָׁלִים. (כָּל
 הַמְּלִים צְאֵלֵי צְלָלִים) – / וּבַזֶּה הַבְּטוּי הַמְּחַרֵּד: אֵין עוֹד מְשָׁלִים!/
 כָּל עֲנוּי אֲכֹזֵר שִׁיעֵשָׂה בֶן אָדָם בְּאַרְץ גּוֹיִית לְאָדָם, / יִדְמָהּ הַבָּא־
 לְהַמְשִׁיל: הוּא עֵנָה כִּיהוּדִי. / כָּל מְגוֹר כָּל זֹוּעָה כָּל בְּדִידוֹת כָּל עֲגָמָה/
 כָּל בְּכִיָּה הוֹמִיָּה בְּעוֹלָם/ יֹאמֵר הַמְּמַשִּׁיל: זֶה מְשָׁל מִן הַמִּין הִיְהוּדִי//¹¹⁵
 ט. רעיון אשמת הגויים והשוואתם לחיות. בשיר 'הנה הגוי המגור במלואו'
 – חלק ה:

עוֹלָם הַגּוֹיִים הוּא יַעֲר־לִיל־חַיּוֹת וְהֵם בּוֹ – חַיּוֹת בָּר. / הֵם לֹא יַחְדָּלוּ
 לְהִיּוֹת מֵה־שֶׁהֵם־בְּחֻבָּם. / הֵם יַחְלִיפוּ לְשׁוֹן לְבוּשִׁים כְּלֵי שְׁמוּשׁ
 אוֹפְנִים, / אֲכַל דָּמָם יְסוֹדָם מֵהוּיַת הַזַּעַף הַמְּשַׁתְּפֵת לְחַיּוֹת הַבָּר/ בִּיעֲרָם
 הַגְּדוֹל הַחַיָּה־לִילִי הַעֵבֶת הַקְּרָמוֹן;/ חוֹשִׁיָּהֶם הַדּוֹמִים לְחוֹשֵׁי הַחַיָּה [...] אַף
 עַל פִּי/ שְׂאִינָם הוֹלְכִים עַל אַרְבַּע וּבְעֵלֵי סִגְנוֹן הֵם//¹¹⁶

י. הנקמה בוא תבוא. אצ"ג מצפה לנקמה על-טבעית, אלוהית. ישנם
 שירים שהאני השר נוקם בהם בגוי שהשתלט על רכוש משפחתו¹¹⁷
 ב'לישיבה של מטה' הוא מתייחס לרעיון שדורו צריך לנקום: 'חמושים-

113 מירון, אקרמות, עמ' 154.
 114 א"צ גרינברג, ארבעה שירי בינה, ב, 'אל אשר לו העתיד', שם, עמ' 35.
 115 הנ"ל, 'אלוהים באירופה' – ג: אין עוד משלים, בתוך: מירון, כל כתביו, כרך ו,
 עמ' 37.
 116 הנ"ל, 'הנה הגוי המגור במלואו' – חלק ה, שם, כרך ה, עמ' 160-161.
 117 הנ"ל, 'הקבר ביער', בתוך: מירון, כל כתביו, כרך ו, עמ' 130-141.

לכבושים-למעמד-סיני עם זה דורנו: / גם הדעת אם יעור בו, ידע צר עקב
 גזענו!//¹¹⁸ אלו הם עשרת עקרונות היסוד של מדע האבל. אפשר לראות
 את השפעתם אפילו על הדור הצעיר והמרוחק פוליטית, אם בוחנים ספרים
 כמו מול תא הזכוכית של חיים גורי,¹¹⁹ אבל זהו נושא לעבודה אחרת.

סיוכום

לאחר בחינת שירים רבים של שני המשוררים נראה כי שניהם הגיבו על
 העדויות שהצטברו אט-אט על הנעשה באירופה והגיעו לשיאן בסוף שנת
 1942 ובתחילת 1943. הדרך שבחרו בה הייתה שונה: אלתרמן הגיב באופן
 עדכני, כמעט מדי שבוע, ובאמצעים אמנותיים שונים כמו שירה לירית,
 שירי זמר, ושירי העט והעיתון, שהיו תגובות פובליציסטיות ואקטואליות
 לעדויות עדכניות, ואילו אצ"ג שתק כל המלחמה והגיב רק לאחר סיומה,
 כאשר נודעו תוצאותיה האכזריות.

ההבדל בזמן התגובה השפיע על התכנים: אלתרמן היה יכול ליצור
 קשת של רגשות בכתבתו, משירי אבל רבי-רגש עד שירי סטירה, שלעג
 בהם לאויב ושירים שנועדו לעורר את המצפים לניצחון עליו. אלתרמן לא
 פחד למתוח בכמה משיריו ביקורת על היישוב, כאשר ראה תופעות שלא
 היה יכול להסכים עמן.

אצ"ג נאלם דום בשנות המלחמה. הוא לא היה מעורב ציבורית
 ואמנותית. ההתפרצות השירית חלה לאחר שנודעו תוצאות השואה, ולכן
 התוכן של השירים מוקדש רובו ככולו לאבל על החורבן ולדרישת נקמה
 בצוררים.

ייתכן שהבדל נוסף קשור במידת הקרבה אל הנספים. היות שמשפחתו
 הקרובה של אלתרמן עלתה לארץ שנים רבות לפני השואה, אין ביצירתו
 אותה חזרה כפייטית על הרגשת האבדן המאפיינת את שירת אצ"ג.

118 ראו הערה 96 במאמר זה.

119 כמה משמות הפרקים בספר זה הם ציטוטים ישירים מן הספר רחובות הנהר של
 אורי צבי גרינברג, למשל 'חלק מה מן הדם [...]', עמ' 101-106 או 'אור גרמן רב
 היקוד', עמ' 113-119. ראו: ח' גורי, מול תא הזכוכית, הקיבוץ המאוחד, תל
 אביב 2001.

ההתייחסות של אצ"ג על שהפר את ההבטחה להציל את בן אחותו לפחות עושה את שירתו מלאת רגשי אשמה ואת השנאה לנאצים אישית ממש. כאשר בוחנים את מערכת היחסים בין שירה לאבל בכתוביהם של שני המשוררים, אפשר לראות בספר הטור השביעי את ההיסטוריה הציונית, לדברי אלתרמן, כההליך שנמצא על ציר אחד של מעבר משואה לתקומה. בשירים יש התייחסות אל אירועים עצובים ושמחים, וקשת הרגשות נעה מאבל לתקווה. בעיניו, הפתרון לבעיה הלאומית יהיה רק בהקמתה של מדינה שתקלוט שרידי השואה ותאפשר לזקוף את קומתם ולבנות מחדש את חייהם.

ראייתו של אלתרמן, שהייתה גם ראייה שביקש להנחיל בשיריו 'הטובים' במלחמתם הצודקת נגד 'הרעים' והתקווה כי גם לאחר השואה הוא ימצא את מקומו מחדש באותה חבורה גרמה שתימצא בשירים — לצד התייחסות מיוחדת, רבת-רגש, לגורלו של העם היהודי — גם תגובה למלחמה מן הזווית של לחימה על ערכי המערב, כגון צדק, חירות ומשפט ככול. ערכים אלה הם אותה 'תחמושת ישנה' אך הרואית, שבזכותה המערב מוסיף להתקיים,¹²⁰ ומדינת ישראל העתידה לקום תהיה חלק ממנו.

אצ"ג, כמו אלתרמן, התבסס גם הוא על עדויות בכתובתו, אלא שהוא התייחס רק לעדויות על גורל העם היהודי, ואלה — מלבד תפיסתו העצמית המתבדלת — גרמו לו לפתח שנאה כלפי הגויים וכלפי תרבותם (אצ"ג אינו מבחין בין גויים 'טובים' ובין גויים 'רעים', אלא רק בין נימולים ובין ערלים; והנימולים סובלים משרשרת של אירועי חורבן. אמנם האויב מתחלף, אך העיקרון אינו משתנה). אצ"ג עשה מן ההתאבלות מדע של ממש. היא נמשכה שנים ארוכות, והתקיימה גם כשקהלו הטבעי, מבחינה תודעתית, ציפה ממנו לשירה אחרת. אב"א אחימאיר, שותפו של אצ"ג ל'ברית הבריונים', מתח עליו ביקורת בספטמבר 1945, וכך כתב:

המשורר, בל תוסיף לנו שירת הורי ואחי שנטבחו ככבשים [...] המשורר, בל תוסיף לנו את שיר 'הקילון על-פי הבאר' בעיירה. אם אתה שר את שירת גטו וארשה, הרי רק על הגבורה שלה בלבד רוצים אנו לשמוע.¹²¹

120 נ' אלתרמן, 'תחמושת ישנה', הנ"ל, הטור השביעי, ג, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ה, עמ' 44-46.

הדבר מוכיח גם את אחת מהנחות המחקר הראשוניות שלי, שהמשורר הלאומי יפעל אפילו נגד ביקורת מחנהו הטבעי, בניסיונו להביע את עצמו, ובפעולה למען הערך החשוב בעיניו ביותר.

המטרה השלישית שהצבתי לעצמי עסקה בהזדהות של הקהל עם המשורר. ציטוט נימוקי השופטים שהעניקו לאצ"ג את פרס ביאליק מעיד שראו בו מקור הזדהות ודובר של העם כולו: 'שירתו של אצ"ג' היא ביטוי אדיר לשואת ישראל ולתפארת ישראל ולכיסופי הגאולה והקוממיות בישראל'.¹²²

ההוכחה הטובה ביותר להזדהות עם אלתרמן היא העובדה ששיריו נכנסו לאנתולוגיות שירה רבות, שהתפרסמו כל ההיסטוריה של ישראל. המְכַנְסִים ראו את האקטואליה ואת החשיבות של השירים סמוך לפרסומם, אך לַחֵם לא נס גם בשנים מאוחרות יותר. קיימות עדויות לשקיקה הרבה שנקראו בה שיריו האקטואליים, שהתפרסמו ב'טור השביעי' מדי שבוע, וגם מבקרים בני תקופתו של אלתרמן הבינו שלשירתו הלירית הייתה משמעות היסטורית.¹²³

שירים רבים של אלתרמן מאותה תקופה שולבו בטקסי יום השואה והגבורה, והדבר הוא מדד לעובדה שהוא היה מקור הזדהות ומילותיו ביטאו את ההרגשות של הציבור כולו.

למרות ההבדלים בהתייחסות של השניים למלחמת העולם כמכלול והמסקנות השונות שהם הסיקו בנוגע לעתידו של עם ישראל בקשריו לעמים האחרים, הראיתי בעבודתי כי שני המשוררים היו מקור הזדהות – לעתים לקהלים שונים ולעתים לאותו קהל, שהיה פתוח לשמוע גם את רחשי לבו של משורר האבל וגם את דעותיו של משורר התקומה, בהתאם לנסיבות.

במחשבה לאחור, היה אפשר להעמיד מאמר זה על ראשו. היתרון בראייה הרב־תחומית של לימודי מדינת ישראל הוא היכולת לשלב בין

121 חבר, מולדת המוות יפה, עמ' 89.

122 מירון, אקדמות, עמ' 155.

123 ראו למשל: ד' כנעני, 'שמחת עניים', השומר הצעיר, גיליון 28 (1943), עמ' 9-10; או ג' כצנלסון, 'מגילת האש של דור השואה: על שמחת עניים', בתוך: ז' שמיר וצ' לוז (עורכים), הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"א, עמ' 75-89.

תחומי ידע שונים. הספרות, כמו במקרים היסטוריים רבים אחרים, מראה הלך רוח שהתבטא בדעות פוליטיות ובמעשים חברתיים. המטרה הרביעית של מאמר זה הייתה להראות כיצד הדבר בא לידי ביטוי בשנים שהתעצבו בהן סטראוטיפים ודפוסים התנהגות בנוגע לשואה ולניצולי השואה. ואם יהיה זה פרודור המוביל לטרקלין מחקרי חדש, הרי באתי על שכרי.